

НОВАЯ ШКОЛА
19 22.04.2001

Шарқ
мутафаккирлари

61
и-74
442823

Абдусодиқ Ирисов

**ҲАКИМ
ИБН
СИНО**

„ЎЗБЕНИСТОН“

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ

Абдусодиқ Ирисов

Ҳаким
Ибн
Сино

*Ҳаёти
ва ижоди*

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1992

21 OCT 2017

61
И-74
72.3
И 74

Масъул муҳаррир — ЎзФА академиги М. М. Хайруллаев

Муҳаррирлар — А. Ирисбоев, М. Омон

Гос. науч.-мед. библиотека
Минздрава УзССР в. Ташкент

№ 448883

ISBN 5-640-00838-9

4402000000-40

И ————— 92

М 351 (04) 92

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1992 й.

ИБН СИНОНИНГ БОЛАЛИГИ

Ибн Синонинг таржимаи ҳоли ва ҳаёти ҳақида сақланиб қолган, давримизгача етиб келган манбаларнинг курсатишича, унинг тула оти Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Синодир. Аммо қисқароқ қилиб уни Абу Али ибн Сино деб аташади. Абу Али унинг кунясидир, оти Ҳусайн, отасининг оти Абдуллоҳ эди. Одатда арабларда ўз номини ўғлининг исми билан аташ расм бўлган, буни улар куня деб аташган. Кишининг исми ўғли номи билан аталганда, гуё унинг ҳурмати бажо келгандек бўлган. Бундай пайтда одамлар одатда ўзларини катта ўғил номи билан атаганлар. Баъзида эса ҳали ўғил кўрмаганлар илгаритдан, келажакда туғиладиган ўғлига бўлажак от ҳам қўйиб олишган ва ўзларини ўшанга нисбат бериб юрганлар. Шунинг учун Ибн Сино ҳам ўғил кўрган кўрмаганлигидан қатъи назар, ўзига Абу Али — Алининг отаси деб куня қўйиб олган ва умрининг охиригача у шундай аталиб, бу ном унга исм даражасига ўтиб қолган. Али эса аслида отасининг буvasи номи. Манбаларда Ибн Синони баъзан Шайх деб аташарди. Олимнинг бу унвони илм ва фалсафа билан шуғулланганини кўрсатади. "Шайх" — аслида қария, оқсоқол маъносига бўлсаям, бу ерда донишманд, аллома маъносига тўғри келади. Шарқ ёдгорликларида кўпинча уни "Шайх ар-Раис" деган унвон билан аташади. Бу эса донишмандлар сардори, алломалар бошлиғи, деган маънони билдиради. Аммо кўпинча китобларда Ибн Сино (Сино ўғли) деб ёзилади, шу боисдан ғарб тилларида у ҳақда ёзилганда ё кейинчалик унинг асарлари ғарб тилларига таржима қилинганида Ибн Сино исми талаффузи ўзгариб, аввал Абенсена, кейинчалик Авиценна шаклини олган ва бу исм ғарб оламида кенг тарқалиб кетган.

Ундан ташқари, Ибн Синони Шарқ муаллифлари ҳақиқатгўй, ростгўй маъносида "Ҳужжат ул-ҳақ", у яшаган мамлакат, ўлканинг у туфайли обрўси ошганлиги учун "Шараф ул-мулк" ё донишманд, тадбиркор, вазир бўлгани учун "Ҳаким ул-вазир", "Ал-Дастур" деб ҳам атаб келганлар. Аммо Ўрта Осиё халқлари ўртасида уни "Абу Али ибн Сино" деб аташ одат бўлган.

Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳоли ва шогирди Абу Убайд ал-Жузжонийнинг устои ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари давримизгача етиб келган. Ибн Сино бу ерда ўзи туғилганидан то шогирди ал-Жузжоний билан танишганигача бўлган даврни ўзига қамраб олган таржимаи ҳолни ўз тили — биринчи шахс номидан ёзиб қолдирган. Шунинг учун ҳам Ибн Сино ҳақидаги дастлабки маълумот унинг мана шу таржимаи ҳолидан олинган ва деярли барча манбаларда ҳам шунга ҳавола қилиб фикр юритилган.

Абу Али ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ асли Афғонистоннинг шимоли, Балхдан бўлиб, сомонийлардан бўлмиш Нух ибн Мансур Сомоний (976—997) даврида Бухоро ўлкасига келиб қолган эди. У шу атрофда "Ҳурмитон" деган қишлоқда ҳукм юритади. Ҳурмитон ўша даврда йирик қишлоқлардан саналар экан. Абдуллоҳ бу ерда амирнинг маъмуриятини бошқариб келган эди. Бу қишлоқнинг ҳозирги номи Ромитон бўлиб, Бухоро вилоятининг Пешку районига киради. Олимларнинг ёзишича, Абу Алининг Отаси Ҳурмитонда аҳолидан солиқ йиғувчиларнинг бошлиғи, молия амалдори бўлган. Унинг амали йирик бўлмаса-да, лекин ўзига тўқ кишилардан бўлган.

Ибн Синонинг онаси ҳақида унинг номидан бўлак ҳеч нарса маълум эмас. Ибн Сино таржимаи ҳоли ёзилган энг эски манбалардан бирининг муаллифи Байҳақийнинг ёзишига кўра, Абдуллоҳ ўша Ромитонга яқин бўлган "Афшана" деган қишлоқда Ситорабону деган қизга уйланади. Амир замонида бу қишлоқ Ромитон туманига қараган. Ҳозир Афшана деган ном халқ ўртасида Исфана шаклида сақланиб қолган. Бу номдаги қишлоқ ўша қадимги Афшана деб билинмоқда.

Ана шу қишлоқда Абу Али ҳижрий (қамарий) ҳисоби билан 370 йили сафар ойида, милодий йил ҳисоби билан 980 йили август ойида дунёга келди. Сафар ойи 16 августдан бошланиб 14 сентябргача давом этади. Ибн Сино мана шу ой ичида дунёга келган. Ҳозирча унинг туғилган куни аниқланмаган. Сафар ойининг биринчи

куни 16 августга тўғри келгани учун баъзан уни 16 августда туғилган деб ҳам ёзишади.

Афшана қишлоғи номи ҳам Ибн Сино туғилган қишлоқ сифатида танилди. Шу туфайли бу қишлоқ номи тарихий манбаларда кўпинча Ибн Сино номи билан илашиб келадиган бўлди. Абу Али беш ёшга тўлганида унинг укаси Маҳмуд туғилади. Бу вақтда отаси ўғлига чуқурроқ таълим беришни ўйлайди. Лекин қишлоқда кўп нарсадан хабардор муаллим топиш ва топилганда ҳам улар таълими билан кифояланиш Абдуллоҳни қониқтирмас эди. У бунинг учун пойтахтни кўзлади, у ерда турли илмдан хабардор муаллимлар, турли касб эгалари, китоб ёзувчи ва кўчирувчи хаттоғлар, адиб, қонуншунос, файласуф топилади. Бу ердачи, бундайларни қидириб ҳам топиб бўлмайди. Шунинг учун Абдуллоҳ ўз оиласи билан Афшана қишлоғидан Бухоро шаҳрига кўчиб келади. Абдуллоҳ ўғлига таълим беришга киришади.

Одатда Шарқда савод ўқитишда, дастлаб, араб алифбеси ўргатилган. Кейин эса маъносини тушуниб етиш-етмаслигидан қатъи назар, қуръон ўқитилиб ёдлатилган. Чунки ёдлаш орқали араб тили иборалари, унинг сўзлари эса сақланиб қолган, бу эса келажакда тил ўрганувчилар учун лугат бойлиги бўлган. Чунки арабча сўз ва иборалар ёдлангач, кейинчалик ўша сўзлар эса тушиб, тил билиш енгил кўчган.

Ибн Сино билан ҳам шундай бўлган бўлиши шубҳасиз. Абдуллоҳ дастлаб ўғлига савод ўргатишни ўзи олиб борган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки унинг ўзи анчагина мулло одам бўлган. Абу Али бўлса ўткир зеҳни ва хотираси туфайли ўқиган нарсасини тез ўзлаштирган. Кейин Абу Али қуръон ёдлашга ўтган. Ибн Сино таржимаи ҳолида бу ҳақда: "Мени қуръон ва адаб илмини ўқитадиган муаллимларга топширдилар", деган сатрлар бор. Сатрлардаги "Қуръон илмини ўқитадиган" деганда унинг тафсири — шарҳи, маъноси, ҳақда етиб келган хабарлар, уларга зарур изоҳлар аниқ шилади. Адаб илмига эса у маҳалларда араб тили сарфу навҳи — грамматикаси, араб адабиёти, хитоба илми ва шеър санъатини ўрганиш кирган.

Зеҳни ўткир Абу Али ўқиган нарсаларининг ҳаммасини енгилгина билиб олар, дарсларни ўқиган сари ундаги заковат намоён бўлар ва устодлари ҳам боланинг қобилиятига таҳсинлар ўқимай қўймасди. Шу тариқа Абу Алига маърифат даргоҳи кенг очилиб кетди. Абдуллоҳ ўғлидаги илмга бўлган иштиёқ ва ўргатилган барча

нарсани енгилгина ўзлаштириб олиш қобилиятини кўриб, уни яна ҳам чуқурроқ билимдон қилишга, илмлардан яна ҳам кенгроқ, ҳали билиб улгурмаган фан соҳаларидан хабардор қилишга, бунинг учун эса янги-янги билимдон устодлар қидириб топишга ҳаракат қиларди.

Шу билан бирга Ибн Сино муталааси зўр, ўта меҳнатчан ва меҳнатсевар одам эди. Ибн Синода туғма қобилият билан меҳнатсеварлик иккаласи бир келган эди. Шунинг учун ҳам у ўзича мустақил ўқиган китоблар мазмунига тез кириб борар ва билишга киришган соҳаларини осонликча эгаллаб олар эди. У ўзининг бундай қобилияти билан ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Кейин у араб тили, адабиётини ўрганади. Араб тилини шу даражада яхши эгаллайдики, ҳатто бу тилда келажакда илмий асар ёзиш билан бирга шеър ҳам ижод қиладиган даражага келади. Шу билан бирга Абу Али ҳисобни дурустгина билган, ўзи Бухоро шаҳрида баққолик қиладиган Маҳмул массоҳ ҳузурига қатнаб, бу олимдан ҳинд ҳисоби ва геометрия фанини ўргана бошлайди. Ундан сўнг Абу Алининг отаси унга қонун-қоидаларни билдирмоқчи бўлади. Ўша даврда мусулмон қонуншунослиги бўлмиш фикҳ илми машҳур эди. Абу Али бу соҳани яхши билган киши — Исмоил Зоҳид ҳузурига қатнаб, ундан фикҳнинг турли-туман шахобчаларини ўрганади. Натижада у фикҳдан яхши хабардор бўлади. Айни пайтда ёш Ибн Сино ўша даврда маърифатли одамлар билиши керак бўлган ҳадис ва тафсир илмини ўрганади. У бу соҳада ҳам Исмоил Зоҳиддан дарс олган бўлиши керак. Чунки у киши бу илмдан жуда ҳам мулло, билагон бўлган. Саид Нафисий бу киши ҳақида ёзиб, унинг тўла номи Абу Муҳаммад Исмоил ибн Ҳусайн ибн Али ибн Ҳорун бўлиб, 402 (1002) йилда вафот этган, деб кўрсатади. Бу орада Бухоро шаҳрига Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий келиб қолади.

ИЛК УСТОДИ

Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий асли ҳаким — файласуф киши, эл орасида чуқур билимдон сифатида машҳур бўлган. Шояд ўғлим ундан илми ҳикматни ўрганса, деган умидда Абдуллоҳ бу олимни ўз уйига жойлаштиради. Шу билан Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий ҳамда Абу Али ибн Сино ўртасида устод-шогирдлик даври бошланади. Абу

¹ Массоҳ — ер ўлчовчи дегани.

Али ундан у билган фанларни ўргана бошлайди. Олим ўз таржимаи ҳолида буларни шундай ҳикоя қилади: "Кейин Бухорога Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий келиб қолди. Уни файласуф деб аташар эди. Ундан менинг таълим олишим умидида отам уни уйимизга жойлаштирди. Унинг келишидан олдин ҳам фикҳ билан шуғулланиб, бу хусусда Исмоил Зоҳидга қатнаб юрар эдим. Кейин Нотилийдан "Исоғучи" китобини ўргана бошладим".

Шундай қилиб, Ибн Сино Нотилийдан Порфирийнинг асари бўлмиш "Мантиқ муқаддимаси" — "Исоғучи"ни ўрганади.

Порфирийнинг бу асари қадимги дунё ва ўрта аср фани уфқида жуда юксак мақомга эришган асар саналар эди. Бу асар муаллифининг ўзи ҳам анчагина табаррук зот саналиб, асли Тир шаҳридан бўлиб, Финикиядан бўлгани учун уни Фарфирий Финикий деб ҳам юритишарди. Араб алифбосида "П" ҳарфи бўлмагани учун уни "Ф" билан ёзадилар. Юнон фалсафасида у янги афлотунчилик оқимининг йирик вакили ва Плотиннинг шогирди сифатида машҳур. Ҳатто у "Плотин ҳаёти" деган асар ҳам ёзган. Порфирий асосан Плотин ва Аристотель асарларига шарҳ ёзиш билан шуғулланган. Ҳатто у кўпроқ Аристотелнинг мантиққа оид асарларини шарҳлаган. Араб илмий адабиётида бу киши "Мантиққа муқаддима" деган асари билан машҳур. Бу китоб кўпинча "Исоғучи" — "Исагоги" номи билан маълум. Китоб аслида Аристотель мантигининг категория қисмига ёзилган шарҳдан иборат бўлиб, ҳатто у "Аристотель категорияларига кириш" деб ҳам юритилган. Порфирийнинг бу "Муқаддима"си мантиқ ўрганувчилар учун ўрта асрда асосий қўлланма эди, шу жиҳатдан Ибн Синога ўхшаган мантиқ ва фалсафа ўрганувчилар муталаани дастлаб Порфирийнинг шу "Исоғучи" — "Мантиққа муқаддима" асарида бошлаганлар.

Ибн Синонинг илм ўрганиш борасидаги ақл-идроки, заковатини кўрган устоди отасига уни илмдан бошқа нарса билан шуғуллантирмасликни тайинлайди.

Чиндан ҳам Ибн Сино илм-маърифат ўрганиш йўлига жуда ҳам киришган эди. Ҳатто кечани-кеча, кундузни-кундуз демай муталаага шўнғиб кетади, шу тариқа Ибн Сино ҳар бир масалага кенгроқ, атрофлича қарай оладиган бўлди. Шу сабабдан унинг бу сермуталаалигига устоди ажабланир ва унга қаттиқ ихлос билан қарар эди. Шунинг учун бўлса керак, Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида шундай сатрларни ёзади: "Нотилий қайси масалаларни мендан сўрмасин, мен у масалани ундан кўра дурустроқ

тасаввур қилардим. Ниҳоят ундан мантиқнинг юзаки масалаларини ўқидим, лекин унинг нозик томонлари унга номаълум эди¹.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида айтишича, мантиққа оид китобларни у ўз ҳолича муталаа қилишга тушади. Сўнгра эса математика ва геометрияга оид китобларни ўқишга киришади. Эвклид (эрализгача 355—315) геометриясини ўзлаштиради.

Айни пайтда Ибн Сино юлдузшуносликка доир, музика, оптика каби соҳаларни ўрганишга тушади. Ундан кейин қадимги юнон олими Птолемейнинг (арабийнавис адабиётда бу олимни Батлимус деб аташади) "Мажистий" — "Алмагеста" асарини ўқишга киришади.

Бу тўғрида Ибн Синонинг ўзи шуларни ёзади: «... "Мажистий" муқаддимасини ўқиб бўлиб, ҳандаса шакллариغا етганимдан сўнг, Нотилий менга шундай деди:

"Энди уни сен ўзинг ўқиб ҳал қилишга кириша бер, кейин менга тушунганингни айтасан, мен сенга уларнинг тўғри ё нотўғрилигини айтиб бераман".

У кишининг бундан хабари йўқ эди. Мен бу китобни ҳал қилишга киришдим. Қанчалаб шаклларни мен то унга айтган ва тушунтирган вақтимгача у буларни билмаган бўларди. Кейин Нотилий мендан ажралиб, Гурганч томонга жўнаб кетди".

Абу Абдуллоҳ ан-Нотилийнинг таржимаи ҳоли ўрта аср олимлари ҳақида маълумот берувчи баъзи бир библиографик китобларда учраб туради. Чунончи, Заҳируддин ал-Байҳақийнинг "Тарих ҳукамо ал-ислом" китобида¹ у ҳақда қисқа маълумот келтирилган. Бу киши манбаларда Ибн Синонинг устоди сифатидагина машҳур, холос. Аммо у киши анча илмли бўлган, Бағдодда ўқиган, ҳатто у Диоскорид (бу исм Ибн Сино "Қонун"ида Дискурдус шаклида келади) асарини араб тилига таржима қилган, деган гап ҳам бор.

ТАБОБАТНИ ЎРГАНИШ

Абу Али ибн Синонинг табобатга қизиқиб қолишига дастлаб нима сабаб бўлган — буни аниқ айтиш қийин. Лекин унинг ўз тилидан ёзиб қолдирган таржимаи ҳолда айтилишича, Ибн Сино қўлига тушган барча тиббий китобларни муталаа қила бошлайди. Буни олимнинг ўзи

¹ Заҳируддин ал-Байҳақий. Тарих ҳукамо ал-ислом, ношир Муҳаммад Курд Али. Дамашқ, 1946, 37-38-бетлар. (Бундан кейин Заҳируддин ал-Байҳақий, деб олинади.)

шундай ҳикоя қилади: "Кейин тиб илми билан шуғулланишни истаб қолдим ва унга бағишланган китобларни ўқишга тушдим. Тиб аслида қийин илмлардан эмас, шу сабабдан мен қисқа муддат ичида бу соҳада шундай ютуққа эриша олдимки, ҳатто фозил табиблар ҳам менга келиб, мендан тиб илмини ўқийдиган бўдилар. Беморларга ҳам қатнаш эдим. Эришган тажрибаларим натижасида менга даволаш эшиклари шундай кенг очилдики, уни таърифлаб бўлмайди".

Чиндан ҳам Абу Али катта ютуққа эришган эди.

Лекин у ўз таржимаи ҳолида табобатга оид қайси асарларни муталаа қилганини ёзмайди. Аммо у тиббиётдан сўнг фикҳ — мусулмон қонуншунослигини ўрганганини ёзиб, бу вақтда мен ун олти ёшда эдим, дейди. У фалсафа ва ҳуқуқ илмини ҳам ўргана бошлайди, ҳатто фикҳ бўйича асарларни ўқиб-ўрганиб бўлгач, бу борада фақиҳлар билан тортишиб турадиган даражага эришади. Бу вақтда Ибн Сино ун олти ёшга тулган эди. Демак Абу Али илм билан шуғулланишни жуда эрта бошлаган. Мантиқ ва фалсафа фанини эгаллашга киришади, бу соҳада қўлга тушган асарларни муталаа қилади. Бу пайтларда, дейди Ибн Сино, бутун тун давомида бирор кеча ҳам тинч ухламас эдим, кундузлари ҳам илмдан бўлак нарса билан шуғулланмас эдим. Шу тариқа тиришқоқ Ибн Сино қаршисида илм эшиклари очилиб, барча мушкул масалалар аён бўладиган бўлди. Ёш Ибн Сино кечалари уйига қайтар экан-да, олдида чироқни қўйиб олиб ўқиш ва ёзиш билан банд булар экан. Бордию чарчоқлик таъсир қилиб толиқиб қолса ё уйку келиб ўзини заифроқ сезса, қувват ва мадад олиш умидида бир қултум шарбат ичимлик ичиб олар экан, шу билан аъзога тетиклик қайтиб, яна муталаа қилишга тушар экан. Уйқуга кетган вақтимда ҳам, дейди Абу Али, ўнгимдаги масалаларни кўрардим. Шу тариқа кўп масалалар менга тушимда аён бўларди. Ниҳоят ҳамма илмларни эгаллаб олдим, инсоннинг имконияти эгаллайдиган даражада улардан хабардор бўлдим. Кейинчалик Бухоро ва Хоразмда сиёсий аҳвол ўзгариб, ўзига доимий қўним жой тополмай, улкама-улка кезиб юрганларида юртида муталаа қилиб юрган даврини эслаб, Ибн Сино ёзади: «ўша пайтларда нималарни билган бўлсам, ҳозир ҳам ушандайман. Бугунги кунгача билимимни ундан оширолганим йўқ. Ниҳоят мен мантиқ, табиат ва риёзий илмларни пишиқ ўргандим".

Бу сатрлар Абу Алининг ўзи ёзган таржимаи ҳолида битилган.

«МЕТАФИЗИКА» МУТОЛААСИ

Ибн Сино ёшлик давридан бошлаб қадимги юнон файласуфи Аристотель мероси билан ҳизиқа бошлайди. Ундан мантиқ қисмларини муталаа қилган эди. Ниҳоят Ибн Синонинг қўлига Аристотелнинг "Метафизика" асари тушиб қолади. Лекин уни тушуниш Абу Алидек одамга ҳам қийин туюлади. Бу ҳақда таржимаи ҳолида Ибн Синонинг ўзи шундай ёзади: "Кейин илоҳиётга ўтиб "Мо баъда ат-табиа"¹ ("Метафизика") китобини ўқидим. Бу китобни ёзган кишининг мақсади менга бекик эди. Ҳатто уни қирқ бор қайта ўқидим, мен уни ва унинг мақсадларини тушуна олмасдим. Ундан умидимни узиб, бу тушуниб бўлмайдиган китоб экан, деган хулосага келган эдим".

Чиндан ҳам Аристотелнинг бу китоби анча мураккаб, уни шарҳларсиз тушуниш Абу Алига анча қийин бўлган. Қирқ бор шундай катта китобни муталаа қилишининг ўзи бўлмайди. Аммо Абу Али шундай матонатли киши бўлган эдики, то у ўзи истаган нарсасини билиб олмаса ҳеч тиниб-тинчимас эди. Ниҳоят турмушда бўладиган тасо-дифлардан бири уни бу аҳволдан қутқаради.

Абу Алининг китобсеварлиги, китобдонлиги китобфурушларга кўпдан маълум бўлган ва ундаги заковатни пайқаган эдилар. Абу Али қачон китоб дўкони ёнидан ўтса, унинг соҳиби қўлига тушган янги асарлардан уни огоҳ қилиб турар, бошқа ўлкалардан келтирилган китобларни унга кўрсатар эди. Бу гал ҳам шундай бўлади. Дўкондор Абу Алини кўриб, уни ҳузурига чақиради, кейин у қўлига бир китобни олиб, уни мақтаб кетади. Абу Али мавзуини кўради-ю, ўша ўзи илгарилари кўп

¹ «Метафизика» — Аристотелнинг асари номи. Бу ном «Физикадан кейин келганлар» деган маънони англатади. Бундай номнинг келиб чиқишига шу нарсга сабаб бўлган: милоддан аввал биринчи асрда яшаган юнон олими Андроник Аристотель асарларини тартибга туширмоқчи бўлган. Аввал у Аристотелнинг физикага оид асарларини туплаган, кейин эса мавжудот ва билиш масалаларига оид бўлган асарларини олган. Шунда у физикадан кейинда келган барча асарларини «метафизика» (физикадан кейин келган асарлар) деган ном билан бирлаштирган. Кейинчалик бу термин фалсафий маъно касб этди, бу билан фалсафий тадқиқотлар тушуниладиган бўлди.

(В. Асмус. Метафизика Аристотеля, Аристотель, Сочинения, т. 1, М., 1976 5-50-бетлар).

Аристотелнинг бу асари арабийнавис адабиётда «Мо баъда ат-табиа» («Физика-табиатдан кейин келганлар», яъни табиат фанидан кейин келган фанлар) деб юритилган. Ибн Сино бу мавзудаги фикрларини ўзининг «ал-Илоҳиёт» деган асарида баён этган.

бор ўқиган, лскин тушуна олмаган нарсаси ҳақида ёзилган эканини фаҳмлайди. Ибн Сино бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: "Бу илмни билишнинг фойдаси йўқ экан, деган ҳаёлда унинг кўрсатиши ҳам менга малол келиб, китобни олишни рад қилдим. Шунда даллол менга "Бу китобни мендан олгин, бунинг нархи арзон — уч дирҳамга сотаман; эгаси бунинг пулига муҳтож", — деди. Мен уни сотиб олдим. Қарасам денг, бу Абу Наср Форобийнинг "Метафизика" китоби мақсадлари ҳақида ёзган (шарҳ) асари экан. Уйимга қайтдим-у, дарров уни ўқишга тушдим. "Метафизика" дилимда ёд бўлиб қолгани сабабли ўша пайтдаёқ бу китобнинг мақсадлари менга очилаверди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим, ўша кунининг эртасигаёқ камбағалларга анча нарсга садақа қилдим".

Мана шу тариқа Ибн Сино Аристотель ғоялари ва фалсафий асарлари руҳига киришган эди. Аммо унинг бу соҳани эгаллашга буюк файласуф Форобий асарлари бир "кўприк" хизматини ўтади.

Маълумки, Форобий ўрта асрда стишган йирик файласуф, ҳаким одам эди. У ўша даврда машҳур бўлган барча ҳакимлар асарларини муталаа қилган, айниқса Аристотель китобларининг билағони бўлган. Шунинг учун ҳам уни "Иккинчи муаллим" — "Муаллими ас-соний" деб аташар эди. "Биринчи муаллим" эса Аристотель саналар эди. Мана шундан маълум бўладики, Аристотель ғоя ва фикрларини энг яхши тушунганлардан бири Форобий эди. Бу ерда Ибн Сино таржимаи ҳоли, бир томондан, Форобийдек ўз салафи асарида баҳраманд бўлганини ва унинг фалсафий мушоҳадаларидан таъсирланганини, дунёқараши шаклланганини кўрсатса, иккинчи томондан, ўша даврда Ўрта Осиёда маданий ҳаёт қанчалик даражада эканлигини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин. Бу даврда Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм, Самарқанд, Бухорода савдо-сотиқ, фан, маданият анча ривожланган, бу ерларда тайёрланадиган маҳсулотлар чет мамлакатларга, ҳатто араб ўлкаларига ҳам чиқарилар эди. Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Фарғона каби ўлкаларда фан ва маданиятни юқори поғонага кўтарган йирик олимлар стишиб чиққан

¹ Бу ҳақда маълумот оломоқчи бўлганлар қуйидаги асарларга қарасин: Б. Б. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, сочинения, т. 1., М., 1963. Бунда «Ўрта Осиё XII асргача» (238-385) қисмига қаранг. Яна А. Ю. Якубовский. Ибн Сина. Материалы научной сессии АН УзССР, Ташкент, 1953, 5-29-бетлар; История Узбекской ССР, т. 1. Книга первая, Т., 1955, 223-237-бетлар.

эди. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий каби қатор олимлар бу ерда фанни юқори босқичга кўтарган эдилар. Мана шу ривожланган фан ва маданият заминида Ибн Сино ҳам етишиб чиқди.

ИЛК ҒАЛАБА

Ибн Сино табобат билан шуғулланиб, дастлаб маҳалла-қўйларга танилади, кейин-кейин ёш табиб ҳақидаги доврўқ, овоза эларо тарқала бошлайди. Одамлардаги дардини аниқлаш, уларни тўғри даволаш масаласида Абу Али катта-катта ютуқларга эришади, унинг бунчалик ёшлигига қарамай, одамлар ундан баҳраманд бўладилар, бу ҳол, ўз навбатида, маълум бир шов-шувга сабаб бўлмай қолмайди. Ниҳоят катта табиблар ҳам Абу Али қўллаган тиббий муолажаларни кўздан кечирадилар, унинг тутган йўлидан, давосидан бирор ножўялик топмайдилар: булар ҳаммаси, албатта, ёш Абу Алининг доврўғига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам унинг ўзи қисқа муддат ичида бу соҳада катта ютуққа эришганини, ҳатто донги кетган табиблар ҳам унинг олдига келиб, ундан маслаҳат олганини ёзади. Ана шу сабабдан бўлса керак, ҳали ўн олти ёшга етмаган йигит овозаси амир саройигача тарқалади.

Бухоро амирининг касал бўлиб қолиши ҳодисаси ва шу муносабат билан Ибн Синонинг амир саройига чақирилиши ва унинг амир муолажасига иштирок этиши бу олим ҳақидаги дастлабки доврўққа сабаб бўлди. Бу воқеа тарихий китобларга кириб, ёш олимнинг номи мазкур воқеа билан бирга зикр қилинадиган бўлиб қолди. Бундан кўринишича, Абу Али ибн Сино ҳали ёш вақтларидаёқ баркамол, фикр-мулоҳаза соҳиби бир йигит бўлган экан. Амир Нуҳ ибн Мансурни даволаш ишида иштирок этгани ҳақида ёзишига қараганда, у даволовчи табиблар билан бирга ишлаб, бирга хизмат қилган. Абу Али шу иш сабабли обрўйи ортиб кетганлигини зикр қилади. Лекин бундан амирни унинг якка ўзи даволаган, деган хулоса чиқмаслиги керак.

Чунки Ибн Сино ҳақида асар ёзган кўп муаллифлар, бу борада гап юритганида, амир Нуҳ ибн Мансурни Ибн Сино даволади, деган фикрни билдирадилар. Худди шундай фикрни Саид Нафисий ҳам қайтаради¹.

¹ Саид Нафисий. Пури Сино, Техрон, 1954, 73-бет.

Табиблар уни даволашдан ожиз қоладилар, Амирни Ибн Сино даволади, деб ёзади Саид Нафисий. Ваҳоланки Ибн Сино ўзи ёзган таржимаи ҳолида «амир бир фикрга келиб бўлмайдиган касалликка дучор бўлиб қолди... Мен келиб даволовчи табиблар билан бирга ишлаб, бу ишда унга хизмат қилганим туфайли обрўйим ортиб кетди», дейди. Бу ўша даврда Ўрта Осиёда, хусусан, Бухорода кўп табиблар, олимлар бўлганлигини кўрсатади. Буни саройда Ибн Сино билан ҳамкорликда амирни даволаган табиблар мисолида кўришимиз мумкин. Демак, Ибн Сино бу табибларни тан олади, уларнинг хизматини ўзлаштирамайди, балки ҳолис фикр-мулоҳазаларини айтади.

Ибн Сино таржимаи ҳолини мутолаа қилган киши, албатта, Бухоро амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) исмини ҳам учратади.

Манбаларга қараганда, Мансур ибн Нуҳ 976 йили вафот этгач, унинг ўғли Нуҳ ибн Мансур тахтга ўтирган. Ҳатто Ибн Сино туғилиб, ёши ўн олтига етгунга қадар ҳам у ҳукмронлик қилган, шу сабабдан уни даволашга Абу Али иштирок эта олган. Нуҳ ибн Мансур 387 ҳижрий йили 13 шаввон куни (мелодий 997) вафот этди. Бу даврда Бухорода анча осойишталик ҳукм сурган.

Ибн Сино ҳаётининг худди шу даврида унинг асар таълиф қилиш ишлари билан банд бўлганини кўрамыз. Бунга алломанинг давримизгача сақланиб қолган "Ҳадият ар-раис" асари мисол бўлиши мумкин. Бу асар амир Нуҳ ибн Мансурга атаб ёзилиб, унга тақдим қилинган. Шунинг учун ҳам 1325 (1907) йилда Қоҳирада босилган нусхада китоб номи ўрнига дастлаб катта ҳарфлар билан "Ҳадият ар-раис" деб ёзиб қўйилган. Ундан сўнг "Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Синонинг Амир Нуҳ ибн Мансур Сомонийга совға қилган китоби" деб ёзилган⁴. Китоб нафсоний қувватлар ҳақида баҳс этади, ҳатто унинг мавзуи ҳам шундан иборат.

Мазкур китоб дебочасида — бу "Муқаддимат ал-мусанниф" деб аталади — Ибн Сино амирга нафс ҳақида

¹ Ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳолининг арабчасидан мазкур ўзбекчага шу сатрлар муаллифи тарафидан қилган таржимаси ҳам босилган: (Қаранг: Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар, Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1959, 97—102-бетлар).

² Ҳижрийда 365 йилу 11 шаввол.

³ Қаранг: Саид Нафисий, Пури Сино, 71-бет.

⁴ Ҳадият ар-раис. Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ли-л-амир Нуҳ ибн Мансур ас-Сомоний ва ҳия мабҳас ан-ал-қуво нафсония ав китоб фи ан-нафс ало суннати ихтисор, Миср, 1325/1907.

қисқача бир китоб ёзиб беришни лозим топдим, дейди. Ундан сўнг муқаддима сўнгида Ибн Сино томонидан амир ҳақида дуо ва тилаклар битилган.

Бундан Ибн Сино сомонийлар саройида табиблик қилиш билан бирга ҳурматли киши ҳам бўлиб қолгани, натижада юқоридаги асарни ёзиб уни амирга бағишлаганини кўрамыз. Бу ерда шуниси диққатга сазоворки, Абу Али ибн Сино сомонийлар амирига бағишлаган асарни амир ҳаёт чоғида ёзган. Бунга китоб муқаддимасида Ибн Синонинг амирни мақтаб, узоқ йиллар эсон-омон қолишини ният қилиб ёзган тилаклари далил бўлиши мумкин. Чиндан ҳам бу ердаги сатрлар китоб арғумон этилган кишининг ҳаётлигидан дарак беради. Бу ҳолат эса Ибн Синонинг асар таълиф қилиш фаолиятини, унинг вақтини белгилашга ёрдам беради.

Сомонийлар амири Нух ибн Мансур 997 йили вафот этган бўлса, демак, Ибн Сино бу вақтда 17 яшар йигит бўлади. Лекин Ибн Сино "Ҳадият"ни амир вафот этмасдан камида бир-икки йил олдин, у билан яқинлик пайдо қилгандан сўнг ёзган бўлиши керак.

"Ҳадият"нинг нафс қувватларига бағишланганига кўра, унинг нафс борасида ёзилган баъзи кичик рисоалари эҳтимол шу пайтларда ёзилган бўлиши мумкин. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида бу асарнинг "ал-Мабоҳис ан-нафсония" деб номланган бир қўлёзмаси бор (инв. № 2385/IV), лекин бунда муаллиф номи ёзилмаган бўлиб, асар қўлёзмаси 7 varaқ.

Бу ёшда табобатда маълум даражага эришган Ибн Сино халқ орасида дардга чалинганларни кўриб, улар муолажасига бош қотирган ва ўз давоси билан кўпларга мадад бериб, ўзининг илк таълифларини бошлаган кўринади. Менимча, Ибн Синонинг табобат ва мантиқ тўғрисидаги қатор шеърий асарлари худди мана шу ўсмирлик йилларига тўғри келади. Бунга унинг "Тиббий достон" ("Уржуза") тузилиши мисол бўлиши мумкин. Чунки Ибн Сино дастлаб медицинани Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг "Комил ас-синоат ат-тиббия" ("Табобат санъатида мукаммал асар") деган китобидан ўрганган, негаки "Тиббий достон" тузилиши ал-Мажусийнинг юқоридаги асари тузилишига тўғри келади².

¹ Ибн Сино. Ҳадият ар-раис, 17-бет.

² Ш. Шоисломов. Ибн Синонинг Тиб ҳақидаги шеърий асари. Тошкент, «Фан», 1977, 206—230-бетлардаги жадвалга қаранг.

Бу даврда шеърятдан яхши хабардор Ибн Сино ўрганганларини шеърга солишга, Гиппократ, Таёзуқ васиятлари, турли-туман тиббий насихатлар, йил фасллари, соғлиқни сақлаш, анатомия, мантиқ каби мавзуларда шеър ва достонлар ёзиб, шу йўл билан эларо билим тарқатишга чоғланганлигини кўрамыз.

КЎП ХОНАЛИК КУТУБХОНА

Ибн Сино ўзига ўхшаган табиблар билан биргаликда ишлаб, амир дардини тузатиш борасида кўрсатган хизматлари туфайли унинг кутубхонасига киришга ижозат олганлиги маълум. Ибн Сино кутубхонада жуда кўп китобларни кўради. У ўша даврда Ўрта Осиё, шу жумладан, Бухоро музофотидаги энг катта кутубхона эди. Бухорода ўша даврда мавжуд бўлган мазкур кутубхона бу ерда фан ва маданият, унинг тараққиёти юқори даражада бўлганлигини кўрсатади. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи шуларни ёзади: "Бир куни шохдан кутубхонасига киришга ва у ерда тибга оид китобларни мутолаа қилиш ва ўқишга рухсат сўрадим. Шох менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат китобхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари, бир-бирининг устига қўйилган китоблар бор эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикҳга оид китоблар турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум бир соҳасига оид китоблар жамланган эди. Кейин олдин ўтган олимлар китоблари рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керак бўлганини ахтардим. Мен бу ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик халқ ҳатто уларнинг номларини ҳам эшитмаган эди. Ўзим ҳам бундан олдинлари кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам кўрмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим, шу билан ҳар бир муаллифнинг илмдаги даражасини билиб олдим".

Бундан чиқди, Бухоро ўша даврда маданий ва иқтисодий томондан анчагина ривожланган ўлка бўлган. Бухорода бунчалик серкитоб кутубхона, уларнинг фанларга бўлинган тарзда батартиб бўлиши ҳам бунинг яққол далилидир. Ибн Сино тавсифидан кўринишича, бу ўлкадаги маърифий аҳвол, савия шундай бўлган. Ҳатто Ибн Сино кейинги даврда бир ўлкадан иккинчисига кўчиб, ўзига тинч, осойишта қўнадиган макон ахтариб юрган пайтларида Бухорода кўрган ўша китобларини бошқа ерларда кўрмаганини баён этиши ҳам

бунинг далили, бу ерлардаги илм-маданиятдан дара беради.

Бухоро Ибн Сино яшаган даврда чиндан ҳам юксақ маданиятга эга бўлган. Сомонийлар кутубхонаси унинг асрда танилган энг яхши кутубхоналардан бири эди. Уша даврда бунга рақобат қиладиган йирик кутубхоналардан бири Шерозда бор эди.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида ўн саккиз ёшида ўша даврда ўқиб ўрганиш мумкин бўлган барча билимларни билиб улгурганини ёзади. Бундан кейинги даврда унинг мустақил асар ёзиш даври бошланади.

Абу Али ибн Сино таржимаи ҳолида ўз асарлари ҳақида ҳам маълумот бериб кетади. У, жумладан, қуйдагиларни ёзади: "Абу-л-Ҳасан ал-Арудий деган бир қўшнимиз бор эди. У мендан бу илмларнинг ҳаммасини ўз ичига оладиган бир китоб ёзиб беришимни сўраган эди. Мен унга "ал-Мажмуъ" (тўплам)ни ёзиб бердим. Китоб отини ҳам шундай дея қолдим. Унга риёзиётдан бошқа барча илмларни киритдим. Ёшим бу маҳалда йигирма бирда эди». Демак, Ибн Сино бу асарини 1001 йилларда, ҳали Бухорода бўлганида ёзади. Мана шу асардан бир қисми давримизгача етиб келган¹. Шу асарда зикр қилинишича, бу кишининг тўла оти Шайх Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Арудийдир. Чиндан ҳам бу асар илтимос билан ёзилганлиги ҳақида Ибн Синонинг ўзи ҳам таъкидлаб ўтган. Қўлимизда мавжуд бўлган мазкур асардан сақланиб қолган парчалардан хулоса чиқарадиган бўлсак, унинг бир қисми Аристотелнинг "Поэтика" асарига ёзилган шарҳ бўлиб, номи "Китоб ал-мажмуъ ав ал-ҳикмат ал-арудия фи маони китоб аш-шеър" ("Тўплам китоби ё "Шеър китоби"² маъноси ҳақида арудий ҳикмати)"дир. Дарҳақиқат Ибн Сино бошида "Маоний китоб фуитика" ва ҳува "Китоб бутиқа фи-ш-шеъриёт" деб ёзиб қўйибди. Бу ерда юнонча поэтика сўзи икки хил: ҳам фуитика ва ҳам бутиқа

¹ Китоб ал-Мажмуъ ав ал-ҳикмат ал-арудия фи китоб маъони аш-шеър, таҳқиқ ва шориҳ Муҳаммад Салим Солим, Қоҳира, 1969.

Ибн Синонинг ал-Арудийга бағишлаб ёзган асари 1950 йили Қоҳирада Муҳаммад Салим Солим томонидан нашр этилган. Бу китоб номи «Китоб ал-Мажмуъ ав ал-ҳикмат ал-арудия фи маони китоб риториқа» ("Тўплам китоби ё риториқа китоби мазмуни ҳақида ал-Арудий ҳикмати") деб аталади. Лекин бунини кўришга муяссар бўлмадик.

² Бу ерда Аристотелнинг «Поэтика» асари назарда тутиляпти.

шаклида ёзилган. Адабиётда эса гоҳ поэтика шаклида ёзилса, баъзида бутиқа шаклида ҳам ёзилган.

Булар ҳаммаси Аристотель асарларига ёзилган, шарҳлардир.

Поэтикага шарҳ тариқасида Ал-Арудийга ёзиб берилган бу асар тузилиши Ибн Синонинг кейинчалик ёзган "Фанн аш-шеър" ("Шеър санъати") асарига ўхшаб кетади. Маълумки, Ибн Сино "Шеър санъати" асарини "Аш-Шифо" китобининг мантиқ қисмининг тўққизинчи фани сифатида келтирган эди¹. Демак, Ибн Сино йигирма бир ёшида, "ал-Мажмуъ" асарини ёзган кезларида, у Аристотелнинг "Поэтика" асарига шарҳ ҳам бағишлаган, ҳатто келажакда "Шеър санъати" номини олган асарининг «хомакиси»ни битиб қўйган кўринади. Бу эса кейинчалик унинг "аш-Шифо" асарига бир қисм бўлиб кирган. Негаки ўша "ал-Мажмуъ"га кирган "Шеър маънолари" деган қисмининг тузилиши унинг ўша "аш-Шифо"га кирган "Шеър санъати" асарининг тузилишига монанд: бошқача қилиб айтганда, Ибн Сино бу ерда Аристотелнинг асарига шарҳ эмас, балки ўз асарига шарҳ ёзгандай кўринади. Бундай ҳолни унинг кейинроқ ёзилган "Ҳайй ибн Яқзон" асарида ҳам кўришимиз мумкин. Чунки Шайх бу асарини ёзиб бўлгач, илтимосларга кўра унинг қийин жойларига ўзи шарҳ битган эди². "Ал-Мажмуъ" ("Тўплам") асарининг иккинчи қисми риториқа ҳақида ёзилган бўлиб, юқорида зикр этганимиздек, у ҳам давримизгача етиб келган.

Бундан шу фикрга келиш мумкинки, "ал-Мажмуъ" Ибн Синонинг дастлаб битган асари бўлмай, балки Ибн Сино бу пайтгача бошқа асарлар ҳам ёзган кўринади.

Ибн Сино бундай асарларини илм қадрига етадиган кишилар илтимосига кўра битади. Бу ҳақда Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида шундай ёзади:

"Абу Бакр ал-Барқий деган Хоразмда туғилган бир қўшним бор эди, ўз табияти билан у киши фақиҳ, тафсир ва порсо — зуҳдликда ягона эди. Бу илмларга ўзи ҳам мойил эди. Бу киши мендан китобларга шарҳ ёзиб

¹ Ибн Синонинг бу асари Аристотелнинг «Фанн аш-шеър» (Қоҳира, 1953 йил, Абдурахмон Бадовий нашри) китобида 161—198-бетлар орасида келтирилган.

² Муҳаммад Сағир Ҳасан ал-Маъсумий. Рисолат Ҳайй ибн Яқзон маъ шарҳи-ҳо ли Ибн Сино (Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасига муаллиф ёзган шарҳи). Қаранг: Мажаллат ал-мажмаъ ал-илмий ал-арабий, жилд 29, № 3—4, Дамашқ, 1954, жилд 30, № 1, 2, 3, 1955.

беришимни сўради. Мен унга йигирма жидча келадиган "Ҳосил ва маҳсул" деган китоб ёзиб бердим. Ундан ташқари, унга ахлоққа тегишли яна бир китоб ёзиб бердим. Китоб номини "Китоб ал-бирр ва-л-исм" ("Яхшилик ва ёмонлик китоби") деб қўйдим. Бу икки китоб ундан бошқада йўқ, у киши икковидан нусха олиш учун ҳеч кимга бериб турмаган ҳам".

Абу Али ибн Сино китобларга шарҳ ёзиш тариқасида тасниф ишларини бошлаб юборган чоғида, қўққисдан отаси вафот этади. Бу ҳол ёш олимнинг, албатта, бошига ташвиш солмай қўймайди. Чунки энди у оиласини тебратиб туриши ва тирикчилик воситаларини ўйлаши керак эди. Бу борада Абу Алининг ўзи ёзади: "Кейин отам ўлиб қолди, ҳол-аҳволим ҳам ўзгариб кетди. Султоннинг амалларидан бирортасини олишга мажбур бўлдим".

Ибн Синонинг отаси ўлими вақтини тахминан 999 йилга йўядилар, баъзи манбаларда бу воқеа 1002 йилда юз берган дейдилар. Чунки, Абу Али сомониёлар давлати қулагач, Бухорода ярим йилдан ортиқ вақт яшамаган, деган фикр ҳам бор. Мамлакатда сиёсий аҳвол ўзгаргач, бу ерда у келажакда тинч ҳаёт кечиришга кўзи етмайди. Қорахонийларнинг тутган сиёсати, сомониёлар лашкарбошилари (Симжурий, Аяч, Бектузун ва Фоик)нинг сотқинликларини кўрган Ибн Сино ўз келажаги учун хавфсирайди. Шунинг учун ҳам у ўз таржимаи ҳолида «кейин зарурат мени Бухорони тарк қилишга, Гурганч томонга қўчишга мажбур қилди», деб ёзади.

ОТАСИНИНГ ВАФОТИ

Ибн Сино тилидан ёзилган таржимаи ҳолда келтирилганидек 1001 йилда ҳали у Бухорода бўлган, демак бу вақтда ҳали отаси ҳам тирик бўлган. Ибн Сино ҳақида асар ёзган йирик Эрон олими Саид Нафисий ҳам бу тўғрида мулоҳаза билдириб, 999 йили Илик хон Бухорони олгандан кейин Ибн Сино юртида яна икки йил қолади, деб кўрсатиши ҳам Ибн Синонинг ўз тилидан битилган таржимаи ҳолига асосланиб ёзилган сатрлар эди. Юқорида айтганимиздек, ўз таржимаи ҳолида кўрсатилишича, йигирма бир ёшида Бухорода қўшниси илтимоси билан "ал-Мажмуъ" асарини ёзиб берган. Бундан чиқди Ибн Сино 1001 йили ҳали Бухорода бўлган. Ибн Сино шундан кейин Бухорода яна икки асар ёзган, унинг бири "Ҳосил ва маҳсул" деб аталган (20 жид) ва иккинчиси "Китоб

ал-бирр ва-л-исм" (2 жид) бўлган. Ибн Сино тилидан битилган таржимаи ҳолда мана шу икки китоб ёзилганидан кейингина отаси вафот этгани тилга олинади, шунга қараганда бу орада ҳам вақт ўтган. Шунинг учун Ибн Синонинг отаси 1002 йилда вафот этган деган фикр ҳам бирмунча асосли кўринади. Лекин шуниси ҳам борки, бу ҳақда Ибн Синода ҳам ва ал-Жузжонийда ҳам бирор маълумот йўқ. Бунга фақат Заҳируддин ал-Байҳақий аниқлик киритган. У ёзади: "Абу Али йигирма икки ёшга кирганида отаси вафот этади". Аммо Ибн Сино 1002 йилдан кейин ҳам бир қанча вақт Бухорода бўлган. Лекин у ерда қайси йилгача бўлган, қайси йили Хоразмга жўнаган — бу ҳақда на Ибн Сино, на ал-Жузжоний бирор нарсга ёзмайди. Аммо Ибн Сино ҳали Бухорода эканлигида йигирма икки жидлик икки асар таълиф қилиниши ҳам анчагина вақт талаб қилади. Ал-Жузжоний ёзишича, агар "Қонун" асари ўн тўрт жид бўлса, у ҳолда йигирма икки жидлик бу китоб унга нисбатан бир ярим баравардан ортиқ бўлади. Агар "Қонун" ҳозирги ўлчовда икки юз босма листдан ортиқ келса, у ҳолда бу икки китоб ҳажми уч юз босма листдан ортиқдир. Буни таълиф қилиш учун ҳам анчагина вақт талаб қилиниши шак-шубҳасиз. Бунинг учун Ибн Сино камида икки-уч йил вақт сарф этиши эҳтимолдан узоқ эмас. Ана шу таълифларни бажо келтиргандан кейин Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида, юқорида келтирганимиздек, отаси ўлгани, сўнгра аҳволи танг бўлиб, султон амалларидан бирини олишга мажбур бўлганини ёзади. Шунга қараганда Ибн Сино отаси вафотидан кейин ҳам бир қанча вақт Бухорода қолган бўлиши керак. Чунки сомониёлар тахти меросхўри Мунтасир бошчилигида қорахонийларга нисбатан зиддият ва қарши кучлар чиқиб, Иликхон салтанатини тинч-осуда қўйган эмас ҳамда сомониёлар ҳукмронлигининг тикланишига халқ ичида ишонч йўқолган ҳам эмас эди. Лекин 1005 йилда сомониёлар вориси Мунтасир қатл этилиб, ҳокимият бутунлай қорахонийлар тарафига ўтди. Шундан кейин сомониёлар тахти тикланишига умиди қолмаган Абу Али ибн Сино бундай шароитда бу ерларда тинч ҳаёт кечиришга кўзи етмай, тезроқ бу ўлкадан бош олиб, узоқроқ ва тинчроқ жойга кетишга чоғланган эди. Шундай қилиб, Ибн Сино илгари сомониёлар салтанатига қарам бўлган Хоразм ўлкасига йўл олади.

Бу менимча 1005 йилда юз берган бўлиши керак. Бунгача Ибн Синонинг отаси вафот этган, кейин расмий

идорага кириб бир оз бўлса-да, ишлаган. Албатта, озгина вақт ишлаган бўлса, буни у таржимаи ҳолида зикр этиб ўтирмас эди. Демак, у бу ишда икки-уч йил ишлаган бўлиши керак. Бухорода катта ҳажмли асарлар ёзиши ҳам унинг то йигирма беш ёшларга боргунига қадар ўз юртида қолганлигига далолат қилади.

СОМОНИЙЛАР ҲОКИМИЯТИНИНГ ҚУЛАШИ ВА БУХОРОНИ ТАРК ЭТИШ

Ибн Сино яшаган вақт сомониёлар сулоласининг гуркираган даври тугаб, ҳатто таъбир жоиз бўлса, гуллаб бўлиб, сўла бошлаган пайтларига тўғри келади. Бу пайтларда бир мунча ривожланган ва гуллаган иқтисодий ва маданий аҳвол инқирозга юз ўтгирган сиёсий аҳволга қарам бўлиб қолади. Учинчи аср охирига келиб сомониёлар давлати нурай бошлади; халқдан йиғиладиган солиқлар борган сари кўпая бошлади, ҳатто деҳқонлардан йилига икки бор хирож олинадиган бўлди. Бир томондан, амир билан ер эгалари ўртасида пайдо бўлган низолар деҳқонлар аҳволига таъсир этмай қўймади. Душман лашкарлари топтаб оёқ ости қилган ерлар, ҳосилсиз майдонга айланган эди. Бир маҳаллар гуркираган ва йирик давлатга бирлашган ерларга кўчманчилар қайта-қайта ҳужум қила бошлади. Етгисув ва Қошғар атрофларидан кўтаришган қарлуқ, чигил ва яғмо қабилалари қорахонийлар давлатига бирлашган эди. Илгари сомониёлар устига кичик-кичик босқин қилиб юрган қорахонийлар, Бугрохон бошлиқ аста-секин Бухорога юриш қилади. Сомониёлар амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) давлатининг маданий ва иқтисодий аҳволини қанча мустаҳкамламасин, давлатни асраб қолишга унинг қурби етмади. Ҳатто керакли аскар ҳам тўплаш олмади, лашкарбошилар орасида бузуқ кайфиятда бўлганлар чиқиб қолди. Айтиб ўтганимиздек, Абу Али Симжурий, Аяч, Фоиқ каби бошлиқлар сотқин чиқди, ҳатто Симжурий давлатни бўлиш ҳақида Бугрохон билан яширин равишда келишув олиб борар эди. Бу сотқин лашкарбошилардан Аяч Бухорога кириш учун бўлган катта жанг — Харжангда чекинди, натижада у эришиши мумкин бўлган ғалабани бой бериб қўйди. Бу билан у Бухорога кириб келган Бугрохондан дуруст мансаб олиш умидида эди. Шу тариқа 992 йили Нуҳ ибн Мансур Бухорони тарк этишга мажбур бўлади, уни Бугрохон эгаллайди. Лекин хонга Бухоро об-ҳавоси,

мевалари ёқмайди, кўп ўтмай бавосирга йўлиққан хон тўрт ой туриб, 17 августда шаҳарни тарк қилишга мажбур бўлади. Бу орада Омулга бориб аскар тўплаб, қорахонийларга зарба беришга шайланиб юрган Нуҳ ибн Мансур яна Бухорога келиб, осонгина пойтахтни эгаллайди. Бундан кейин сомониёлар бир неча йил давомида ҳокимиятни ўз қўлларида ушлаб қолишга муваффақ бўлдилар. Аммо кўп ўтмай қорахонийлардан бўлган Иликхон Наср 999 йили яна Бухорога ҳужум қилиб, сомониёлар давлатини кулатиб, Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини ўрнатишга замин ҳозирлайди¹.

Бу орада Бухорода ички зиддиятлар кучайиб кетади, ҳатто 997 йили амир Нуҳ ибн Мансур вафот этгач, унинг ўрнига ўғли Абу-л-Ҳорис Мансур ибн Нуҳ — буни тарихий манбаларда Мансур II ҳам дейишади — тахтга ўтиради. Лекин бу амирзода ҳам сулолани ҳалокатдан қутқара олмайди. Натижада 999 йили 1 феввалида амир тахтдан туширилиб, икки кўзи кўр қилинади, ўрнига биродари Абу-л-Фаворис Абдулмалик кўтарилади². Аммо сомониёлар бу билан ташқи душманининг юртга келишини енгиллаштиради, холос. Орадан кўп ўтмай, 23 октябрь 999 йили Иликхон Бухорони эгаллаб олиб, сулола меросхўрини ўз пойтахти — Ўзгандга ҳайдаб кетади. 999 йили Бухорода сомониёлар давлатининг қулаши ҳақида сақланиб қолган маълумотларга кўра, қорахонийлардан бўлмиш Наср Бухорога кириб келгач, сомониёлар давлатини ҳимоя қилишга куч тўплаш учун меросхўрлар ўз вакиллари халқ орасига юборганлар. Улар масжид меҳробларидан туриб давлатни душмандан ҳимоя қилишга чақирганлар. Шунда халқ вакиллари қонуншунос фақиҳлардан сўрашган экан, улар жавоб бериб, агар душман билан дин учун кураш олиб борилса, унга қарши чиқиш мумкин эди, лекин булар бу дунёдаги роҳат-фароғат учун олиб бораётган жанг бўлгани учун мусулмонлар ўзларини ҳалок қилиб, ўлимга чоғлашга раво эмас, деганлар ва душманга қарши чиқмаганлар³.

Аммо орадан кўп ўтмай, хотин киши кийимини кийиб қочган Нуҳ ибн Мансурнинг учинчи ўғли Абу Иброҳим

¹ В. В. Бартольд, I, 321-бет.

² В. В. Бартольд, I, 329-бет; История Бухары, Т., 1976, 91-бет.

³ В. В. Бартольд, 327-бет.

⁴ История Узбекской ССР, 246-бет.

¹ Бартольд тарихий манбалар асосида бу воқеани 992 йили май ойида юз берди, деб кўрсатади, В. В. Бартольд, I, 320-бет.

Исмоил сомонийлар салтанатини тиклашга анча уринди, айрим ерларда галаба қозониб "Мунтасир" (ғолиб) деган унвон олди. У илгари ўзига қарашли бўлган Хоразм ва бошқа ерлардан куч тўплаб, ниҳоят Самарқанд ва Бухорони эгаллади¹. Орадаги зиддият туфайли Бухорони тарк этган Мунтасир то 1005 йилгача сомонийлар байроғини тиклашга уриниб кўрди², лекин кучайиб келаётган қорахонийлар ва Ғазна атрофида Маҳмуд Ғазнавийнинг сомонийлар мулкига кўз олайтиришлари, орадаги бўлган тарқоқликлар натижасида Мунтасир ҳаракати 1005 йил бошларида сомонийлар байроғини тиклаш билан эмас, балки қулатиш билан тугади.

Бу пайтда давлат маркази бўлмиш Бухоро шаҳри мисоли майдондаги тўп каби бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб турди, шаҳар қайси томонга ўтмасин, у албатта, зарбага учрар, жароҳатланар эди.

Абу Али ибн Сино мамлакатда юз берган мана шундай сиёсий аҳвол ва ўзгаришларни кўриб, ўз келажагига, илм билан машғул бўлишига кўзи етмади. Бухорони тарк этишга мажбур бўлди.

ИБН СИНО ХОРАЗМДА

Бухорога нисбатан Хоразм ўлкаси бу вақтда қорахонийлар ҳужумидан бирмунча тинч эди. Бу ерда маданий-маърифий ишлар эса анча дуруст ҳолда эди. Ҳатто Хоразмшоҳ саройида теварак-атрофдан йиғилган жуда кўп олим ва фозил кишилар тўпланган бўлиб, бу ер уруш, жанг каби хавф-хатарлардан нисбатан холи эди. Бу даврда Хоразмда олим ва табиб Абу Саҳл ал-Масиҳий, тарихчи Ибн Мискавейҳ, буюк мутафаккир Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ибн Ироқ, Абу-л-Хайр Хаммор каби турли-туман соҳа олимлари тўпланган эдилар, бу ерда улар илм-маърифат соҳасида иш олиб борардилар. Ана шу гурунгда буюк заковат соҳиби Абу Али ибн Сино ҳам келиб қўшилди. Чиндан ҳам Маъмун даврида Хоразм илм ва фаннинг гуллаган диёрига айланган эди³. Хоразмнинг жўғрофий жойлашиши ва тинч ҳаётга шарт-шароит шундай эдики, Бухорода сомонийлар ҳукми қула-

¹ В. В. Бартольд, 330—331 бетлар.

² В. В. Бартольд, ўша асар, 332-бет.

³ С. П. Толстов, Беруний ва унинг замони. Қаранг: Беруний — ўрта асрнинг буюк олими (Мақолалар тўплами), Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1960, 14-бет.

гач, унга қарам бўлган ва илгарилари ярим мустақил бўлган Хоразм бутунлай мустақил бўлиб олди. Ҳатто аббосийлар халифалиги ҳам уни таниган эди. Қорахонийлар бўлса кучайиб келаётган Ғазна ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий билан беллашиб мадори қуриган ва Хоразмга қарашга мажоли келмас эди. Бу орада уруш ва хавфлардан холи бўлган Хоразмда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва мамлакатда иқтисодий аҳволнинг бирмунча яхшиланишига катта шароит яратилди. Шунинг оқибатида бу ерда маданий-маърифий аҳвол анча дуруст ҳолга келган, натижада, таъбир жоиз бўлса, "Маъмун академияси" деб аталган анжуманининг пайдо бўлиши заминидан ана шу ҳақиқат ётар эди. Бу, албатта, ўша давр олимларини жамлаган илмий бир уюшма бўлганди. "Маъмун академияси" тасодифий ва ўткинчи ташкилот эмас эди, унинг юзага келиши Хоразмда пайдо бўлган ижтимоий ҳаёт, иқтисодий, маданий кўтарилиш, сиёсий мавқеининг қандайлигини ифодалаб берарди. Хоразмдаги бу илмий уюшма ҳозирги тушунчадаги академия маъносига тўла жавоб беролмаса ҳам, ҳарқалай ўша даврдаги катта илмий анжуман саналар эди, шу жиҳатдан ҳам у диққатга сазовор эди.

Ибн Сино паноҳ истаб келган Хоразмда аҳвол мана шундай эди. Ибн Синонинг таъкидлашича, бу ерда илм-фанни севувчи Абул-Ҳусайн ас-Саҳлий вазир бўлган. Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида Хоразмга борганида у ернинг амири Али ибн Маъмун (997—1009) эди, деб кўрсатади. Бу амирнинг куняси Абу-л-Ҳасан Али ибн Маъмун бўлиб, у Абу-л-Аббос Маъмун ибн Муҳаммаднинг ўғли эди. Абу Али ибн Сино эгнига фақиҳ-қонуншунос одамлар кийимини кийиб шаҳарга кириб боради. Бундан кўринишича, бу пайтларда бундай либос кийганларга ҳурмат ва эҳтиром билан қаралар, беғоналиги унчалик сезилмасди. Шу тарзда у Хоразм пойтахти Гурганч шаҳрига етиб келади. Абу Али тўғри амир ҳузурига киради. Унинг ўз ибораси билан айтганда амир унга "ўхшаганга кифоя қиладиган миқдорда ойлик тайин қилади". Шу тариқа Абу Али Хоразм диёрида осойишта умр кечири бошлайди.

Абу Алининг Хоразмга келиш йили ҳақида на ўз таржимаи ҳолида, на ал-Жузжоний ёзганларида аниқ маълумот йўқ. Абу Али беш яшарлигида отаси Бухорога кўчиб келганини назарда тутиб, у 985—1005 йиллар орасида Бухорода яшаган деб тахмин қилинади. Бундан 1005 йилда у Хоразмга келган бўлиб чиқади.

Тошкентда, Ўзбекистон жумҳурияти Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида 9042 инв. рақамли «Ажойиб ат-табақот» деган қўлёзма асар сақланади. Бу китоб муаллифи Муҳаммад Тоҳир ибн Абу-л-Қосим бўлиб, асар муқаддима ва етти табақа — бобдан иборат. Шу китобнинг тўртинчи табақаси сўнгроғида қизил сиёҳ билан "Зикри Шайх Абу Али Сино" деган сарлавҳа билан Ибн Сино ҳақида баъзи маълумот бериб кетилади. Бу қўлёзмага тавсиф ёзувчилар сўзига қараганда у илмий адабиётда кам маълум бўлган жўғрофий асардир. Китоб форс тилида ёзилган. Шу қўлёзманинг Ибн Синога бағишланган саҳифаларининг бирида унинг Бухорода қанча яшаб кетгани ва Хоразмда қанча вақт бўлгани ҳақида шу сатрлар ёзилган:

"Абу Али ибн Абдуллоҳ ибн Сино йигирма тўрт ёшида ақлий, нақлий ва риёзий (математик) илмларнинг ҳаммасидан хабардор бўлиб, Бухорода олимлар билан тортишиб, уларни мот қилган. Кейин Хоразмга бориб, етти йил давомида у ерда дарс ўқийди. Кейин эса у ердан Журжонга борди"¹. Худди шундай фикрни маданият тарихидан мутолааси зўр бўлмиш олими замон, қози-ю калон Шарифжон махдум Садри Зиё ҳам ўртага ташлаганлар. У кишининг Ўзбекистон жумҳурияти Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида сақланаётган: "Тазкирани шуарои мутақаддимин ва салотин" ("Аввал ўтган шоирлар ва султонлар ҳақида тазкира-мажмуа") номли асарида бу хусусда шу сатрлар ёзилган:

"Абу Али ибн Сино ўн икки ёшлигида олимлар билан мунозара қилиб, барчаси устидан ғолиб келди, Хоразмда етти йил давомида Хоразмшоҳ хизматида бўлди"². Бу сатрлардан маълум бўлишича, Ибн Сино йигирма тўрт ёшигача Бухорода бўлган, у ерда камолотга эришган ва ундан сўнггина юртини тарк қилишга мажбур бўлган, шундан кейин етти йил давомида Хоразмда яшаган,

кейин Журжонга борган. Бу борада Ибн Сино таржимаи ҳолида мазкур сатрлар битилган:

"Ундан (яъни Гурганждан — А. И.) кейин зарурат Нисога кўчишимга мажбур қилди. Сўнг ундан Абивардга, ундан Тусга, ундан Шиқонга, ундан Самниқонга, ундан Хуросон чегараси — Жожурмга¹, ундан Журжонга кўчиб юришга мажбур бўлдим. Кейин амир Қобуснинг ҳузурига киришга жазм қилдим. Шу пайтда Қобусни тутиб, қалъаларидан бирига қамаб қўйишди. У ўша ерда ўлди. Сўнгга Деҳистонга кетдим, у ерда қаттиқ касал бўлиб қолдим. Яна Журжонга қайтиб келдим"¹.

ЖУРЖОН ВА АЛ-ЖУЗЖОНИЙ БИЛАН УЧРАШУВ

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Журжон амири Қобус ибн Вашмгир (баъзи манбаларда Вушмагир) 1012 йили ўлдирилган. Шунга қараганда Ибн Сино бу йили Журжонда бўлганлиги тарихий воқеаларга тўғри келади. Ибн Синонинг бу йили Журжонда бўлгани ҳақида унинг шогирди ал-Жузжоний ҳам баъзи маълумотларни бериб кетган. У устозининг "аш-Шифо" китобига ёзган муқаддимасида шуларни келтиради:

"Менинг ҳикмат — фалсафа илмларига бўлган муҳаббатим ва маърифатга чинакам рағбатим ўз юртим, мамлакатимни ташлаб, худо умрини узун қилгур Шайх ар-раис Абу Алининг яшаган шаҳарларига кўчиб боришга мажбур қилди. Нега десангиз, менинг у киши ҳақида эшитиб юрган гапларимга кўра Абу Алига нисбатан мойил бўлгим келарди.

Абу Али ёш ва ҳатто йигитлик давридан олдин, ҳатто ёши йигирмадан ошмаган чоғида ҳам бу илмларда маҳорат қозонган экан. Эшитишимга қараганда, у кўп асарлар таълиф қилган экан, шу билан бирга у бировга илм-маърифат беришдан қизганмайдиган ва ўз асарларидан бошқаларнинг нусха олишига рағбати зўр одам экан. Шунинг учун ҳам мен у кишини қидириб топишни ният қилиб олдим, ростдан ҳам Абу Али мен ўйлагандай одам бўлиб чиқди. Шу билан бирга бу ҳол ундан ажралмайдиган

¹ Муҳаммад Тоҳир ибн Абу-л-Қосим. Ажойиб ат-табақот, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фонди, инв. № 9042, 175^а-варақ. Бундан кейин Ибн Синонинг Журжонда касалларни даволагани ҳақида гап боради.

² Шарифжон Махдум Садри Зиё. Тазкирани шуарои мутақаддимийн ва салотин, Ўзбекистон ФА ШИ фонди, инв. № 2193/Х, варақ 272 а.

¹ Бу шаҳарга боргани ҳақида Ибн Сино маъданлар ҳақида ёзган асарида ҳам айтиб ўтган. Бу ерда олим тошга айланган кулча нон ҳақида гапирди. Қаранг: Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар (бундан сўнг материаллар; деб олинади), Т., 1959, 123-бет.

бўлишимга, унинг асарлар таълиф қилишига аҳамият беришимга олиб келди, бордию асарлар таълиф қилган бўлса, уларни маҳкам тутиб туришни ундан илтимос қилишим борасида қилган жонбозликларим тўғри бўлиб чиқди, Шундай қилиб, Абу Али Журжондалиги вақтида ёши ўттиз иккига яқинлашганида мен уни шу ерда ахтариб топдим. Бу пайтда Абу Али султоннинг хизматида бўлиб, унинг ишларини идора қилиш билан банд эди¹.

Абу Убайд ал-Жузжонийнинг бу сўзларига қараганда ҳам Ибн Сино Журжонга 1012 йили келган бўлиб чиқади.

"Ажойиб ат-табақот" асарида юқорида келтирилган парчага ва Шарифжон Маҳдум гапига кўра Ибн Сино етти йил Хоразмда яшаган бўлса, Бухорони у 1005 йилларда тарк қилган бўлиб чиқади. Бу эса сомонийларнинг сўнгги меросхўри Мунтасирнинг ўлими юз берган йилига тўғри келади².

Хоразмда Ибн Сино кўп мўътабар зотларни, фозилу комил олимларни кўради, улар билан бирга бўлиб, суҳбат ва мунозаралардан баҳраманд бўлади. Бунда айниқса Абу Райҳон Беруний каби йирик олим билан учрашади. Бу вақтгача, ҳали Бухорода эканлигида донг чиқарган Абу Али ибн Сино ўзига Абу Райҳон диққатини тортган эди. Илгарилари бу икки олим ўртасида фаннинг ҳар хил соҳаларидан илмий ёзишмалар ҳам бўлиб турганди, икки олим ўртасидаги бу ёзишмалар 998—999 йиллар орасида бўлган эди. Ҳатто улар ўртасида бўлган ёзишмалар тарихга ҳам кирган, қўлёзма ҳолида давримизгача етиб ҳам келган, уларнинг бир қисмининг дастлаб ўзбекча таржимаси билан арабча матни нашр ҳам этилган эди³. Кейинчалик унинг русча таржимаси ҳам, уларга бағишланган таҳлиллар ҳам эълон қилинди⁴. Ибн Сино

¹ Яхё Маҳдавий. Фихриисти нусхаҳои мусаннафт Ибн Сино, Техрон, 1954, 127-бет.

³ Мунтасирнинг ўлими ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, 1, 332-бет. Бу ёзишма савол-жавоблар Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида 2385 рақамли қўлёзма жилдида сақланади. Шу қўлёзма нусха асосида бу китобнинг ўзбекча таржимаси 1950 йили Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти томонидан «Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари» (таржимон М. Абдурахмонов ва А. Расулов, масъул муҳаррир С. Муталлибоев) номи билан нашр этилди.

Бунда арабча матн фотоси ҳам чоп этилган. 1973 йили бу таржима Берунийнинг тутилганига минг йил тўлиши муносабати билан иккинчи бор икки тилда нашр этилди. Бу савол-жавоб «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» (Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1959) китобида ҳам қисман чоп этилган эди (131—142-бетлар).

Бу савол-жавобларнинг Ю. Н. Заватовский бажарган русча таржимаси. «Материалы по истории прогрессивной общественно-филологической мысли в Узбекистане» тўпламида нашр этилган. («Фан», Ташкент, 1976; с. 240-271.)

билан Беруний ўртасидаги дўстлик иплари асосида Хоразмда бўлган учрашув яна ҳам ажойиб тус олади, улар илгарилари ёзишма орқали таниш бўлган бўлса, энди учрашиб турадиган бўлишди. Гурганчда бўладиган илмий анжуманлар яна ҳам мароқли ўтадиган бўлади.

Абу Райҳон Беруний мингинчи йилларда ёзиб тугатган ва кенг китобхонлар оммасига маълум бўлган «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Ибн Сино билан бирга бу борадаги ёзишмаларни эслатиб ўтган эди. Беруний бунда дунёларнинг кўплиги, бўшлиқ масаласи, оғирлик ва енгиллик, жисмларнинг атомдан ташкил топганлиги, уларнинг иссиқликдан кенгайиши, нурнинг аксланиши ва синиши каби мавзуларни тилга олади.

«Бу масалани шу китобдан лойиқроқ бошқа жойда, айниқса, мен билан фозил йигит Абу Али Ҳусайн ибн Сино орасида шу боб устида бўлган музокараларда баён этилган¹», деб бу масалага қизиққанларни ўша ёзишмаларни мутолаа қилишга ҳавола қилиб, юқоридаги сатрларни ёзган эди. Бундан кўринишича, Абу Райҳон Беруний илгаридан Ибн Сино билан таниш бўлган.

Ибн Синонинг Хоразм ўлкасида бўлганлиги тўғрисида унинг ўз асарларида ҳам баъзи сатрлар чертиб кетилган. Чунончи, кўп жилдлик «аш-Шифо» китобининг «ал-Ҳайвон» қисмида 1006 йили Хоразмда бир фил кўргани ҳақида ёзади².

Бу асарнинг бошқа ўринларида ҳам Ибн Сино ҳайвонот дунёсидан кўрган баъзи бир қизиқ ҳодисаларни ёзади. Шу билан бирга Ибн Сино Хоразмга тушган метеоритни эритишга урингани ҳақида ҳам ёзади. Шунга кўра ҳам Ибн Синонинг бу даврда маълум муддат Хоразмда яшаганлигини кўрамиз. Аммо у Хоразмда доимий қўним топа олмайди. Чунки бу орада кучайиб келаётган Ғазна ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга кўз олайтира бошлайди. Дастлаб Хоразм ҳукмдорига синглисини узатиб уни ўзига куёв қилиб олган Маҳмуд Ғазнавий бу ўлкани ўзига қарам қилиш ниятида иш олиб боради. Бу ҳолатни Абу-л-Фазл Байҳақийнинг «Масъуд тарихи» асаридаги Берунийнинг давримизгача етиб кел-

¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Қаранг: Сайланма асарлар, 1; арабчадан А. Расулов таржимаси. Масъул муҳаррир И. Абдуллаев, Ўзбекистон ФА «Фан» нашриёти, 1968, 301-бет.

² Абу Али ибн Сино. аш-Шифо, ал-Ҳайвон, Техрон, 1319/1901, 403-б. «Аш-Шифо» Техронда икки бор: 1305 ва 1319 ҳижрий йилларда босилган.

маган тарихий асаридан келтирилган парчалар орқали билиб оламиз. Булардан кўринишича, дастлаб Маҳмуд Хоразмга ҳар ҳил йўл билан таъсир кўрсатишга, уни ўзига қаратишга уринган. Ҳатто уни бутунлай Ғазнага бўйсундирган. Абу Али ибн Сино Ғазна ҳукмдорининг хатти-ҳаракатларини олдиндан сезиб, Хоразмда қолмасликни, у ердан бош олиб чиқиб кетишни лозим топади. У энди Маҳмуд Ғазнавий қўли етмаган жойларга кетишга отланади.

Низомий Арузий Самарқандий ўз асарида бу борада ажойиб ҳикояларни нақл қилади. Уларнинг бирида, Маҳмуд Хоразмшоҳга бир хат йўллаб, у ердаги тўпланган олимларни Ғазнага юборишни талаб қилади. Баъзи олимлар боради, Ибн Сино билан Абу Саҳл ал-Масиҳий Ғазнага боришни истамай, у ердан чиқиб кетишади.

Ибн Синонинг Хоразмни тарк қилиш йилини тарихчилар ҳижрий йили ҳисоби билан 401 ва мелодий ҳисоби билан 1011 йил деб кўрсатадилар. Ибн Сино Хоразмни ал-Масиҳий билан бирга тарк этади. Улар Журжон томонга йўл оладилар, чунки Абу Саҳл асли Журжонда туғилган эди. Шунинг учун у Абу Алини ҳам ўша томонларга олиб кетмоқчи бўлар, юртида тинч ҳаёт кечиришга умидвор эди. Лекин орзуси ушалмай қолди.

Йўлда анча қийинчиликлар юз бериб, ҳатто йўлбошловчи адашиб қолади, шу тариқа йўл азоби, сувсизликка бардош беролмай Абу Саҳл ал-Масиҳий вафот этади. Манбаларнинг кўрсатишига қараганда чиндан ҳам ал-Масиҳий 1011 йилда вафот этган. Натижада йўл бошловчи билан Ибн Сино кўп қийинчиликлардан сўнг ҳозирги Ашхободдан йигирма чақиримча нари бўлган Нисога, ундан Абивардга етиб келадилар, сўнг йўл бошловчи орқасига қайтиб кетади. Абу Али ўша ерда қолади. Зарурат тақозоси билан Ибн Сино бу вақтда Хуросон шаҳарларининг бирин-кетин бир нечасида бўлади, лекин у буларнинг бирортасида ҳам ўзига доимий қўним тополмайди, нуқул биридан иккинчисига кўчиб юради. Ё бу ерлардаги ички зиддиятлар, ё исён, уруш, ғалаён осойишталик бермайди. Шу билан Ибн Синонинг 1011—1012 йиллар орасида Хуросон шаҳарлари ва Табаристонда яшаганини кўрамиз.

Ибн Сино ўзининг кейинчалик ёзган йирик асари "Аш-Шифо"нинг "Китоб ал-ҳайвон" қисмида Деҳистонни эслаб ёзади:

"Менга Деҳистон биёбонидан келган бир кишининг ҳолини ҳикоят қилишган эди: Агар бирор илон ўша

кишини чақса, илоннинг ўзи ўлар экан. Менга ҳикоя қилиб беришларича, бир катта илон уни чаққач, ўзи ўлиб қолибди, илон чаққан одамнинг эса фақат иситмаси чиқиб, бу ҳол бир кунгина давом этибди. Бу воқеани эшитганимдан кейин Деҳистон биёбонида бўлганимда ўша кишини суриштирсам, мен боришимдан илгарироқ вафот этган экан. У кишидан бир зурриёт қолган экан. Бу борада боласининг хусусияти отасиникидан зўрроқ экан, у боладан мен ажойиб нарсаларни кўрдиму, лекин улардан кўпини ҳозир унутганман. Ўша кўрганим ажойиботлардан бири шуки, катта илонлар ҳам уни тишлашдан юз ўгирар экан. Ҳатто ундан ҳазар қилиб афтига туфлашидан четланишга уринишар экан, қўлида турганида ундан эҳтиёт бўлишга ҳаракат қилар экан»¹.

Ибн Сино бу шаҳарларда то осойишталикка путур етгунга қадар истиқомат қилади, 1012—1014 йиллар орасида Журжон (ҳозирги Гургон)да яшайди. Бу орада Ибн Сино 32—34 ёшларда бўлади.

Журжонда Абу Али келажакда ўзига шогирд бўлиб тушган Абу Убайд ал-Жузжоний (вафоти 1047) билан танишади.

АБДУЛВОҲИД АЛ-ЖУЗЖОНИЙ

Абдулвоҳид ал-Жузжоний Ибн Синонинг энг қобилиятли ва садоқатли шогирдларидан бўлган. "Тарих ҳукамо ал-ислом" китоби муаллифи Заҳируддин ал-Байҳақийнинг кўрсатишича, фикҳ-қонуншунос, ҳаким-файласуф Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжоний, асли юрти Афғонистоннинг шимолида бўлган Жузжон деган қадимий жойдан. Бу ер Амударё билан Мурғоб ўртасида жойлашган вилоят. Абу Убайд илм-маърифат истаб Каспий бўйларида жойлашган Журжон (ҳозирги Гургон)га келиб, ўша ерда Ибн Сино билан танишиб, унга шогирд тушган. Бу воқеа 1012 йилда юз беради. Шу тариқа Абу Убайд то Ибн Сино умрининг сўнгги давригача у билан бирга бўлиб, унга кўмаклашиб келган. Абу Убайд гапига кўра, у Ибн Сино билан йигирма беш йил давомида бирга бўлган. Ибн Синонинг таржимаи ҳолининг ёзилиб қолиши ва унинг кўп асарлари таълифи ва тартибга тушиши шу киши туфайли бўлган. Ибн Сино асарининг давримизгача етиб келишига ҳам дастлаб ал-Жузжоний сабабчи бўлган. Ибн Сино фикр-андишасини, унинг

¹ Ибн Сино. Китоб ал-Ҳайвон, 417-б.

заковат-қобилиятини энг яхши тушунган киши ҳам Абу Убайд бўлган. Ўзи ҳам йирик олим бўлган, асарлар таълиф қилган. Ибн Сино асарларини авайлаб сақлаб, уларни кўчириб ёзиш, нусхасини кўпайтириш, уларни келажак авлодга етказишдек бир олижаноб бурчини тўла тушуниб етган ва уни бажарган киши ҳам биз номини зикр этганимиз Абу Убайд ал-Жузжоний бўлади. Буюк олим Ибн Синонинг асарлари мана шу иқтидорли зот ёрдамида сақланиб қолганлигини назарга олсак, тарих, илм-маърифат олдида Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжонийга қанчалар бурчли эканимизни тушунишимиз мумкин. Зотан Абу Убайд Ибн Синонинг энг ғамхўр одами сифатида, асар ёзишига туртки беришда, унга шароит яратишда энг катта роль ўйнаган шахслардан саналади. Ибн Сино ҳақида энг тўлиқ маълумот ҳам унинг лутфи-таважжуҳи билан битилиб қолинган. Унинг Ибн Сино ҳақида ёзган хотиралари, "аш-Шифо" китобига ёзган муқаддимаси¹ бунга мисол бўлади. Ибн Сино асарларининг нусхаланиши, тартибга тушиши ҳам ал-Жузжоний номи билан боғлиқ. Ибн Сино фикрларини тушуниб етиш ҳам озмунча илм талаб қилмаслигини кўз олдимизга келтирсак, Абу Убайд ал-Жузжоний иқтидори яққол кўриниб қолади. Шунчалик йирик ва сермутолаа олим бўлатуриб, ўзи ҳақида ҳеч қандай маълумот ёзиб қолдирмайди, камтарликни қаранг! Ҳатто у Ибн Сино билан Исфаҳонга кириб борганида алломанинг у ердаги дўстлари ҳамда амир Алоуддавла юборган амалдорлар уларни кутиб олади. Шунда ҳам ал-Жузжоний "бизни" кутиб олди, деб ёзмайди. Балки у бу кутиб олишларнинг ҳаммаси Ибн Синога нисбатан бўлган ҳурмат эканлигини, бошқалар учун эмаслигини билиб, Абу Алини кутиб олди деб ёзади.

Ал-Жузжоний Ибн Сино билан бирга бўлиб, унинг барча ишларида ёрдам берди, уларни авайлаб сақлашда жудаям буюк ва олижаноб иш қилди, унинг асарларини боқий қолишига сабабчи бўлди, чунки устоиди асарлари унинг ўз асарларидек бўлиб қолган эди.

Заҳируддин ал-Байҳақий бу киши ҳақида ёзиб, Ибн Синонинг "аш-Шифо" асарининг ёзилишига қайғурган, уни ҳозирги даврдаги шаклига келтирган, "ан-Нажот"ни

¹ Абу Убайд ал-Жузжонийнинг Ибн Сино ҳақида ёзган хотираларини арабчадан ўзбекчага қилган таржимамиз "Гулистон" (№ 6, 1979, 9—12-бетлар)да босилган.

² Абу Убайднинг «аш-Шифо» китобига ёзган муқаддимаси ҳақида қаранг: Маҳдавий, 127—129-бетлар.

тартибга солган, риёзий илмига алоқадор бўлган "Алоий рисоласи" кабиларни тугал бўлиб қолишига шу ал-Жузжоний сабаб бўлган, дейди.

Ундан ташқари Абу Убайд "Тиб қонунлари" асарининг қийин жойларини тафсирлаган, "Ҳайй ибн Яқзон" қиссасига шарҳ ҳам ёзган эди.

Абу Убайд форс тилида "Китоб ал-ҳайвон" деган асар ёзган, унинг бир нусхаси Нишопур шаҳридаги Низомия хазинасида мавжуд. Баъзи бир устодларимнинг айтишига қараганда, дейди ал-Байҳақий, Ҳаким Абу Убайд Абу Али билан бўлган йиғинларда устоиди олдида ўзини шогирд сифатида эмас, балки мурид сифатида тутар экан.

Абу Убайд устози ҳақида ўзига маълум бўлган барча маълумотларни бериб кетади, лекин ўзига келганда хасислик қилади, онда-сонда муносабат билан айтилган гаплардан бир фикрга келинмаса, у ўзи устида тўхташни лозим кўрмайди, ҳатто сўз юритишни одобсизлик деб билади.

Ибн Сино Журжонда Абу Убайд ал-Жузжоний билан топишиб, бутун умр дўсти бўлиб қолади; Абу Алининг қандай одамлигини тушуниб етган бу зот ўзининг анчагина етук олим бўлиб етишганига қарамай, доимо устозига кўмак бериб келди, ҳатто дафнигача бирга бўлди.

ЖУРЖОН ЭЛИДА

Абу Али ибн Сино зиёрий ҳукмдорлардан бўлмиш Қобус ибн Вушмагир ҳукмронлик қилган Журжонда 1012—1014 йиллар орасида ҳаёт кечиради.

Зиёрийлар асли дайламликлардир. Унингчи асрда халифаликка қарашли ҳозирги Эрон ерларида дайламликлар катта роль ўйнайдилар. Дайлам — тоғлик ўлка бўлиб, иқтисодий жиҳатдан камбағал бу диёр ўз аҳолисини ҳам боқишга қурби етмас эди. Шу жиҳатдан бу ўлка аҳолиси, айниқса ёшлар, иш қидириб тарки ватан этишга мажбур эдилар. Булардан бўлган ёш йиғитлар тўғри келган ҳукмдорга аскарликка ёлланиб ишга кирар, шу тариқа кун кўрар эдилар. Мана шундай дайламликлардан бири Мардовиж ибн Зиёр дастлаб сомонийлар саройида хизмат қила бошлади, у ёлланган дайламликлар йўлбошчиси эди. Кейин у ўзига қарам бўлган аскарлар ёрдамида 928 йили Гургон ва Табаристонни босиб олиб, зиёрийлар сулоласига асос солди. Бу сулола то 1042 йилгача давом этди. Кейин Мардовиж ибн Зиёр гарбий Эронга юриш қилиб, 935 йилгача етти йил давомида Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфаҳон, Шероз

каби шаҳарларни ўзига қаратди¹. Мардовижнинг бу ҳаракатида дайламлик бувайҳийлар хонадонидан бўлмиш уч ака-ука Али, Ҳасан ва Аҳмадлар садоқатли саркарда сифатида унга хизмат кўрсатади, бунинг натижасида уларнинг ҳар бири маълум ўлкада Мардовижнинг ноиб бўлишга сазовор бўлдилар. Ёлланган аскарлар хизматини кўрган Мардовиж ўз қўшинида дайламликлардан ташқари сотиб олинган қулларни ҳам тутар эди. Мана шундайлардан ташкил топган яна тўрт минг отлиқ турк гвардияси ҳам бор эди².

Лекин Мардовиж ибн Зиёрнинг ҳукмронлиги кўпга чўзилмади, 935 йили унинг турк қуллари суиқасд уюштириб, уни ўлдирдилар. Фурсатдан фойдаланган бувайҳийлар Мардовиж ибн Зиёр ихтиёрида бўлган ғарбий Эронни эгаллаб олдилар. Уларнинг каттаси — Али Исфохонни эгаллади, кўп ўтмай, у форс вилоятини ҳам ўзига қарам қилиб олди. Ўртанчаси бўлса Жабални эгаллади, Аҳмад бўлса Ҳузистонни, кейин Кермонни қўшиб олди. Шу тариқа ғарбий Эронда халифалик ҳукмронлиги қулаб, Бувайҳийлар давлати (935—1055) вужудга келди. Зиёрийлар (928—1042)да эса Гургон билан Табаристоннинг бир қисми қолди, холос.

945 йили бувайҳийларнинг кичиги Аҳмад Бағдодга лашкар тортиб бориб Ироқнинг араб қисмини эгаллади, ҳатто халифадан ўзига амирлар амири деган фахрий унвон ҳам ато қилдирди. Бундай фахрий унвон унинг акалари — Али билан Ҳасанга ҳам берилди. Бундан сўнг амирлар амири Аҳмад халифа Мустакфийни (940—945) йиқитиб, уни кўр қилади, унинг ўрнига бошқа аббосийлардан бўлган Мутиъни (946—974) халифаликка кўтаради. Шу билан аббосийлар икки юз йил давомида (945—1132) бу ўлкалар устидан ҳукмронликни бутунлай йўқотдилар, улар фақат расман ҳукмрон саналар, хутба, пул зарб қилишда халифа номлари ишлатилар, аслида эса бувайҳийлар, сомонийлар, зиёрийлар ҳукм юритади.

Бу орада Эрон икки давлатга ажралган эди; ғарбда — бувайҳийлар, шарқда — сомонийлар ҳукмрон эди. Бувайҳийларнинг ягона марказлашган давлати йўқ эди, улар уч ака-ука ва унинг меросхўрлари ўртасида, кейинчалик уларнинг болалари ўртасида бўлинган эди. Ўртанча бу-

вайҳийлардан бўлган — Ҳасаннинг ўғли — Фанна Ҳисрав (949—983) уларнинг энг зўр ҳукмдори саналар эди, у Адуд ад-Давла деган лақаб ҳам олган эди. Бу киши бутун Ғарбий Эрон ва араб Ироқини бирлаштирди, 973 йили Уммани ўзига бўйсундирди. Лекин кўп ўтмай, Адуд ад-Давла ўлгач, бувайҳийлар салтанати яна парчаланиб кетди.

Ибн Сино Журжон — Гургонга борганда зиёрийлардан бўлмиш Шамс-ул-маолий Қобус ибн Вушмагир (978—1012) ҳукмрон эди. Бу маҳалда зиёрийларга Жабал, Қорун, Гургон, Табаристон, Омул, Астробод қарар эди. Қобус 978 йили ўз биродари ўрнига салтанатга ўтирди. 981 йили бувайҳийларнинг ҳужуми туфайли ўз юртидан қочди ва Маҳмуд Ғазнавий даргоҳида паноҳ топди. Кейин ўз юртига қайтиб яна 15 йил ҳукм суради. Худди мана шу пайтларда Ибн Сино Журжонга келиб қолган эди.

Ибн Сино амир Қобуснинг олдида киришга қасд қилганида Қобусни тутиб, қамаб қўйишган эди. Бу воқеа Журжон билан Астробод ўртасида, Чаношак қалъасида юз беради, Қобус аскарлари ўз амирини тутиб, кийим-кечаксиз қолдиришади; қиш бошланган, совуқ тушган кез бўлганидан Қобус аёзда қолиб ўлади.

Абу Убайд ал-Жузжоний "аш-Шифо"га ёзган муқаддимасида эслашча, у Ибн Синони ўттиз иккига яқинлашганида Жузжонда кўрган, шунда Абу Али султоннинг хизматида бўлган экан.

"Бундай ишлар,— деб ёзади ал-Жузжоний давом этиб,— Абу Алининг кўп вақтини олар эди. Мен бўлсам, озгина бўлса ҳам қулай фурсат топиб, у кишининг олдида кириб, мантиқ ва табиатдан оз-моз айтиб турсалару, мен уни ёзиб олсам, деган талаб қўярдим".

Мана шу сатрлардан маълум бўлишича, Ибн Сино Қобус ўлиmidан кейин ҳам Журжонда қолган ва унинг ўғли амир Фалак ул-Маоний Манучеҳр (1012—1029) саройида ишлаган бўлиб чиқади.

Низомий Арузий "Чаҳор мақола"сида келтиришича, Ибн Сино амир Қобус билан кўришган, шунда амир касал жиянини даволашни ундан сўраган. Ибн Сино болани кўриб, уни бировга ошиқ эканини аниқлаган. Бу билан Ибн Сино Қобусдан кўп эҳтиромлар кўрган. Бу воқеа Ибн Синонинг аллома эканлигини, унинг инсон руҳий ҳолатини нозик томонларигача тушуниб етганини кўрсатади.

Ундан ташқари, "Чаҳор мақола" муаллифи келтиришича, Хоразмдан қочган Ибн Синони қўлга киритмоқчи

¹ История Ирана. Издательство Московского Университета, М., 1977, 136-бет.

² История Ирана. 136—137-бетлар.

булган Маҳмуд Ғазнавий унинг расмини чиздириб, кўп улкаларга, шулар қатори Гургонга ҳам ахтариш учун юборган ва уни Қобус билган.

Лекин Низомий Арузий Самарқандийда келтирилган ҳикоялар тарихий асар сифатида эмас, балки бадиий асар сифатида қаралмоғи керак, унда Ибн Синодай улуғ бир инсоннинг етук аллома эканлигини усталик билан яхши деталлар орқали баён этилган. Чунки у ҳикоя қилаётган воқеалар тарихий нуқтаи назардан бир-бирига зид, йиллар тўғри келмайди.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида Қобусни кўрмаганман, деса-ю, бошқалар унга, йўқ, сен кўргансен, деб турса, бу ҳақиқатга тўғри келмас. Лекин бадиий адабиётда бу бўлиши мумкин. Низомий Арузий ёзганларига шу нуқтаи назардан қаралса, унга тўғри баҳо берган бўламиз. Қобус билан Ибн Синонинг бир-бирини кўрмаганини бошқалар ҳам қайд қилиб ўтган эди. Балки Ибн Синонинг ошиқ йигитни даволаши Қобус даврида эмас, балки унинг вориси Манучеҳр даврида юз берган бўлиши ҳам мумкин.

Ибн Сино ўзига қўним тополмай юртма-юрт кезганларини ифодалаб ёзган қасида-шъридан бир байт бизгача етиб келган. Шу байтда у шундай ёзади:

Мен улуғ бўлганимда катта шаҳарлар ҳам
тор бўлиб қолди,
Қийматим ошганда харидорим ҳам топилмай қолди.

Бу байтдан Ибн Синонинг қанчалик қийналганини, мусофир юртларда унинг аҳволи қандай кечганини билиш қийин эмас.

Ибн Сино бу орада Журжондан Деҳистого боради, яна Журжонга қайтиб келади. Кўп ўтмай касалга чалиниб қолади.

Тарихчи Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим асарида Ибн Синонинг Журжонга боргани ҳақида шу сатрлар ёзилган: "Абу Али Ибн Сино Журжонга борган пайтида Журжон вилоятида беморлар кўпайиб кетган эди.

Касаллардан унга ким тўғри келган бўлса, даволаган эди, улар сиҳат топиб кетаверишди. Шу сабабдан ҳам Абу Алининг номи Журжонда тилларга тушиб, халқ орасида кенг тарқалиб кетди".

Абу Алининг бундан кейинги ҳаёти ҳақида биз ал-Жузжоний ёзганларидан билишимиз мумкин. Бу эса алломанинг Абу Убайд билан Журжонда танишганидан бошланади. Абу Убайднинг ёзишича, Ибн Сино Журжонда яшаётган кезида

Ибн Сино беморни кўрмоқда

у ер аҳли орасида кўп таниш орттиради. Улар Ибн Синога зўр ҳурмат билан қарайдилар. Бу кишилар Ибн Синодаги қобилият, заковатни кўриб, унинг қадрига етган, суҳбатига ишқибоз булган кишилар эди.

Бу ҳақда маълумот қолдирган Абу Убайд ал-Жузжоний шуларни ёзади:

"Журжонда Абу Муҳаммад аш-Шерозий деган бир киши бор эди. У киши бу ямларни яхши кўрар эди. Шайхга деб ўз қўшнисининг уйини сотиб олди ва Абу Алини ўша ерга жойлаштириб қўйди. Мана шундай эзгу муносабатлар оғушида Ибн Сино бир оз вақт Журжонда яшади. Ибн Синонинг ажойиб хислатларидан бири шу бўлганки, у ўз илмий ишлари, таълифлари учун ҳеч маҳал ўта тинч-осуда шароитни аввало тополмаган, кейин ундай аҳволни кутмаган ҳам. Аммо ҳеч қачон унинг қўли қаламдан бўш

қолмаган. У дам олишни билмас, ўзига нисбатан аёвсиз эди. Шароит қандай бўлишидан қатъи назар, дарҳол таълиф қилишга киришарди. У ўзида бор бўлган ҳар бир фурсатни қўлдан бой бермасликка ҳаракат қилар эди. Унинг энг катта муваффақиятларидан бири худди мана шунда эди".

Журжонда Ибн Сино асарлар таълиф қилиш билан бирга табиб сифатида одамларни даволайди ҳам. Ибн Сино табиббиги ҳақида ўрта асрларда тўқилган ҳар бир афсоналар ичида Журжонга нисбат берилганлари ҳам бор. Даволаш, бир томондан, Ибн Синога даромад манбаи бўлиб хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, шу ерда таълиф қила бошлаган "Тиб қонунлари" асарига маълумот бўлиб, унинг назарий билимларини синовдан ўтказувчи бир "лаборатория" хизматини ўтар эди. Чунки Абу Али доимо касалларни кўрар, уларнинг дардини аниқлар ва касаллик сабабларини суриштирар, унинг тузалиш жараёни ва берган дори-дармонларининг таъсирини кузатиб борар ҳам эди. Ибн Синонинг шу шаҳарда топган шогирди Абу Убайд ўз устозининг Журжондаги ҳаёти ҳақида ёзар экан, у бу ерда биргина табобат билангина машғул бўлиб қолмаганлиги, шогирдларига астрономия ва мантиқ каби фанлардан дарс берганини таъкидлайди. Унинг ёзишича у ҳар куни Птоломейнинг "Ал-Мажистий" ("Алмагеста") китобини Ибн Сино қўшида ўқир экан. Бу кезларнинг бирида Абу Убайд ўз устозига мантиқ ҳақида бир китоб ёзиб беришни илтимос қилиб қолади. Чунки Ибн Сино мантиқ илмини жуда чуқур ва атрофлича билган зотлардан эди. Шунда у шогирдига "ал-Мухтасар ал-авсат фи-л-мантиқ" ("Мантиққа оид ўртача қисқартма") китобини ёзиб беради. Шогирдининг ёзишича, Абу Али бу китобини айтиб турган, у ёзиб олган. Ўша кезларда Ибн Сино Абу Муҳаммад аш-Шерозийга атаб «Китоб ал-мабда ва ал-маод» ("Нарсаларнинг бошланғич ва аслига қайтиши ҳақида китоб") билан "Китоб ал-арсод ал-куллия" ("Умумий кузатиш китоби")ни ёзиб беради.

Абу Убайднинг ёзишига қараганда, Ибн Сино Журжонда тинч-осуда ҳаёт кечириб, беморларни даволаш билан бирга китоб таълиф қилиш билан шуғулланади. Бу ерда у жаҳонга машҳур бўлган асари "Тиб қонунлари"нинг аввалги қисмларини ёзишга тушади, кейин "ал-Мажистийнинг қисқартмаси" ва бошқа кўп рисо-лар битади. Абу Райҳон Беруний сўзига қараганда, Қобуснинг қизи Заррин Гису топшириғи билан Абу Али ибн Сино Журжон узунламасини аниқлаш билан

шуғулланган, бу борада у махсус рисола ҳам ёзган¹. Сўнгра Абу Али Эроннинг ғарбидаги Жабал вилоятига келиб ҳам таълиф ишлари билан машғул бўлади. Ал-Жузжоний ўз хотираларида Абу Алининг Жабалга келганини баён этгач, унинг қирқ етти китоби рўхатини келтиради. Бу китоблар орасида Ибн Синонинг ҳали Бухорода яшаган кезларида қилган таълифлари, ундан кейин ёзган асарлари номлари ҳам бор. Албатта, бу асарлар рўхати дастлаб тўла бўлиб, унга Ибн Синонинг Зарча асарлари кирган бўлиши керак. Кейинчалик бизга номаълум сабабларга кўра қисқариб-қисқариб, ниҳоят мана шу ҳолга келгандир. Ҳозирги кунда Тошкентда, Абу Райҳон Беруний ҳомидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган "Расоил ҳукамо" ("Файласуфлар рисоалари") тўплами қўлёзмаси ичида сақланаётган "Феҳрист кутуб Шайх ар-раис" ("Шайх ар-раис Абу Али ибн Сино китоблари рўхати") нусхасини Содиқ Мирзаев ўз асарида келтириб, ал-Жузжоний ёзган ўша "Феҳрист"—"Рўхат" мана шу бўлиши керак, деган эди. Бу рўхатда Ибн Синонинг 148 асари номи келтирилган. Лекин бу ҳам тўлиқ эмас кўринади, унда бир қанча асарлар кўринмайди. Ибн Синонинг "ал-Ишорот" асарига шарҳ ёзган Насируддин ат-Тусий (1201—1274) ал-Жузжоний тузган рўхат қўлига тушганини, унда алломанинг "Саломон ва-Ибсол" қиссаси борлигини кўрганини ёзган эди². Лекин ҳозирги мавжуд рўхатларнинг ҳеч бирида бу асар номи эсланмайди. Демак, ал-Жузжоний тузган рўхат кўп бор ўзгариш ва қисқаришларга дуч келган.

Абу Убайд ал-Жузжоний устози ҳақида ўз хотираларини ёзар экан, Журжон ва Жабалда қанча вақт бўлгани ҳақида ҳеч нарса демайди. Аммо Ибн Сино Журжонда бўлган кезларида жуда сермахсул ижод қилади, у ерда беш йилдан кам вақт бўлмаган кўринади. Демак, Ибн Сино 1017 йилларгача Журжонда бўлган бўлиб чиқади. Саид Нафисий фикрича, Ибн Сино 1014—1019 йиллар орасида Райда бўлган. Юқорида келтирганимиздек, Ибн Сино 1012 йил бошларида Журжонга келган бўлса, уч йил давомида, то 1014 йил охириларигача бу ерда яшаган.

¹ Абу Райҳон Беруний. Т. III, Геодезия, исследование. Перевод и примечания П. Г. Булгакова, Т., 1966, 202, 231-бетлар.

² Н. Тусий. Шарҳ ал-ишорот, Истанбул, 1873. 364-бет.

САЙИДА ХОТУН ВА МАЖДУДДАВЛА

Кейин у Райда Сайида Хотун ва унинг ўғли Маждуддавла хизматига киради.

Рай ҳозирги кунда Техрон чегараларидаги ноҳия номи. Бу қадимий шаҳардан ҳозир харобаларгина қолган, холос. Ўрта асрларда эса бу шаҳар давлат маркази ҳам бўлган. Бувайҳийлардан бўлмиш Фаҳруддавла (988—997 йиллар орасида ҳукм сурган) ҳукмронлик қилиб, Райни ўзига пойтахт қилган эди. Фаҳруддавла вафотидан кейин Рай марказ бўлган вилоятлар катта ўғли Маждуддавла Абу Толиб Рустам (ҳукмронлик йиллари 997—1029)га ўтади. Шаҳзода ёш бўлгани сабабли¹ давлатни бошқариш тарихий манба ва адабиётларда Сайида Хотун деб ном олган унинг доно онаси зиммасига тушади. Аммо унинг укаси Шамсуддавла (ҳукм юритган йиллари 997—1021 йиллар ораси) эса Ҳамадон марказ қилинган ўлкаларга ҳукмронлик қилади. Бунга Ҳамадон, Қармисин ва то Ироқ чегараларигача бўлган ерлар кирар эди.

Сайида анча тadbиркор, ақлли аёл эканини Райга кўз олайтирган Маҳмуд Ғазнавий билан Сайида ҳақида сақланиб қолган бир ҳикоят ҳам кўрсатади.

Маҳмуд бу ўлкаларни эгаллаш ниятида бўлиб, дағдаға солади, лекин Сайида унга жавобан жангга чақирган.

— Агар мен ундан енгилсам,— деган у,— Маҳмуд бир хотун устидан галаба қилган бўлади, деган гап тарқалади, бордию мен галаба қилсам, у маҳалда Маҳмуднинг устидан хотун галаба қилган бўлади, дейишади.

Буни эшитган Маҳмуд Ғазнавий бу ишдан қўлини тортган. Ибн Сино Райга келгач, мана шу Сайида ва унинг ўғли Маждуддавла хизматига киради.

Абу Убайд ёзишича, Ибн Синонинг дўстлари Сайида хотунга хат ёзишиб, Ибн Синонинг кимлигини тавсифлаб, имкон борида у кишига ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш зарурлигини уқтиришган. Ана шундай мазмундаги хат билан Ибн Сино Рай ҳукмрони Сайида ва унинг ўғли Маждуддавла (997—1029) ҳузурига келган. "Улар,— дейди ал-Жузжоний,— Шайхнинг кимлигини ўзи олиб келган хатидан билишди, бу хатда Шайхнинг обрў-эътибори, таърифи баён этилган эди".

¹ Маждуддавла бу маҳалда баъзи манбаларда тўрт яшар, деб кўрсатилади. Қаранг: Ибн ал-Асир, ал-Комил фи-т-торих, 9 жузъ, 49-б., Ўзбекистон ФА ШИ инв. № 6280. Бундан кейин Ибн ал-Асир, деб олинади, баъзиларда эса у 11 яшар эди, деб кўрсатилади (Саид Нафисий, 76-бет).

Райда Ибн Синони яхши кутиб оладилар. Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ёзишича, "Бу пайтларда Маждуддавла дардга чалиниб, уни савдойи касали енгиб қўйган эди. Абу Али уни даволаш билан машғул бўлди". Чунки Ибн Сино руҳий касалликларни тузатиш йўлини яхши билганлиги бу ерда жуда қўл келади.

Шарқда тарқалган ҳикоятларда айтилишича, бир киши (бу Маждуддавла бўлиши керак) меланхолия касалига чалиниб қолади. Нуқул у одамларга:

— Мен ҳўкизман, мени сўйинглар,— дер экан.

Касалнинг қариндошлари Абу Али ибн Синога мурожаат қилиб, касални даволашни сўрашибди. Ибн Сино касал олдига қассоб сифат бўлиб пичоқни қайраб келиб:

— Қани, сўядиган ҳўкизингларни кўрсатинглар,— дебди.

Бемор дарҳол қассоб олдига чопиб келиб:

— Сўйиладиган ҳўкиз менман,— дебди.

Абу Али ибн Сино унинг қўл-оёғини бойлаб, қўлига пичоқни олиб қайрабди-да, биқинидан ушлаб кўрибди:

— Ҳўкизимиз семиз демабмидиларинг, бу жуда ориқ-ку, мен бундай ҳўкизни сўймайман, ҳеч қанча гўшт чиқмайди, олдин сал семирсин, кейин сўяман,— дебди.

Буни эшитган бемор:

— Қани менга овқат беринглар, мен семирай,— деб овқат талаб қилаверибди.

Абу Али ибн Сино овқат билан беморга дори-дармон едирибди, оиласига қандай тadbир қилиш йўлини тайинлабди. Натижада бемор тузалиб кетибди.

Бир куни Абу Али қассоб бўлиб бемор уйига борибди:

— Семирган ҳўкизларинг қани, сўйиб берай деб келдим,— дебди ва беморни кўриб:

— Ие, анча семирибсан-ку, энди сени сўйса бўлади,— деган экан, у:

— Мени сўядиганнинг боши ўнта,— дебди дўқ қилиб.

Йиғилган қариндошларнинг ҳаммаси аввалги воқеани эслаб кулишибди.

Бу ҳикоят замирида эҳтимол шу шаҳзода Маждуддавланинг хасталиги билан боғлиқ воқеа ётгандир.

Ибн Сино Маждуддавлани даволаб салтанат тепасида турган Сайиданинг ҳурмат ва эҳтиромига сазовор бўлган. Абу Али даволаш ишида ўткир маҳоратини

¹ А. Ирисов. Абу Али ибн Сино, Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1960, 62—63-бетлар.

намойиш қилди, натижада кўпчилик наздида катта обрў қозонди.

Одатда амир ва султонлар ўз диёру салтанатида шундай буюк кишилар йиғилса, улар билан мисоли хазинасидаги давлатдек, узугидаги қимматбаҳо дурру ёқутдек мақтанишар эди. Райда Ибн Синодек йирик табибнинг бўлиши чиндан ҳам бу ўлка учун катта шараф эди. Ибн Сино бу ерда "Китоб ал-маод" ("Қайтиш ҳақида китоб")ни ёзди.

Бу орада Рай ҳокими Маждуддавла билан Ҳамадон ҳокими Шамсуддавла ўртасида келишмовчилик пайдо бўлган эди. Чунки Маждуддавла энг асосий марказ саналган отасининг ўрни — Рай тахтига ўтирган, укаси Шамсуддавла эса иккинчи даражали бўлган Ҳамадон тахтига минган эди, бу эса Шамсуддавлага оғир ботган эди.

397/1006/ йили Маждуддавла балоғат ёшига етиб давлатни ўзи бошқаришга киришади. Шунда Маждуддавланинг вазири Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Иброҳим Заббий деган киши эди. Саройда фитначи игвогарлар доно вазир ва амирнинг онаси Саййида олиб бораётган сиёсатдан норози бўлиб, вазирга тўхмат уюштилади. Натижада Маждуддавла вазирини четлаштиради. Шундан сўнг Маждуддавла давлатни онаси ихтиёридан ўз қўлига олиб, игвогарлар бошлиғи Абу Али Ибн Али ал-Қосим Хатирни вазир қилиб тайинлайди. Хатир илгариги вазирдан қутулгач, энди ўз фаолиятига халақит бериши мумкин бўлган шахс — тадбиркор Саййиданинг пайига тушиб, ундан қутилишни амирга маслаҳат бериб, уни бартараф қилмоқчи бўлади. Саййида Хотун ўғли ва вазирнинг ёмон ниятларини пайқаб қолиб, Ҳузистон томонга — эрининг амирларидан бўлган Бадр ибн Ҳасанвайх даргоҳига равона бўлади. Саййида Бадрдан паноҳ истади. Бадр ҳам уни ҳурмат ва эҳтиром билан қабул қилади.

Саййида Хотун Бадрдан ўғли Маждуддавла билан вазир Хатирни ножўя ҳатти-ҳаракатини бартараф қилиш учун ёрдам истади. Воқеа Саййида ўйлагандай бўлади, Ҳузистондан Бадр ва Ҳамадондан Шамсуддавла аскар тортиб келиб, вазир билан Маждуддавлани асир оладилар. Саййида шунда Рай ўлкасини ҳам идора қилишни кичик ўғли — Шамсуддавлага топширади. Шу залда Бадр ўз жойига қайтиб келади. Шамсуддавла бўлса онаси билан Райда қолади. Бир йилгача аҳвол шундай давом этади.

Саййида ўғли Маждуддавлани бир йил асирликда сақлагач, уни қамоқдан қутқариб тахтга ўтқазади. Ман-

баларнинг хабар беришича, Маждуддавлага нисбатан қаттиққўл бўлган Шамсуддавла сиёсатиға қарши чиққан аскар бошлиқлари ундан норози бўлишиб, зиндонда ётган Маждуддавлани тахтга ўтказишга уринишган, натижада Шамсуддавла Ҳамадонга ўз қароргоҳига кетишга мажбур бўлган. Шу билан Шамсуддавла Ҳамадонга кетади. Маждуддавла бўлса 1008 йили иккинчи бор тахтга минади. Бу ҳолдан Бадр ранжийди, чунки тартибга туширилган ишни ўзгартириб, хотин яна ўз билганича иш қилгани унга ёқмайди. Шу билан уларнинг ораси ҳам бузилади.

Бу вақтларда Эрон ерлари бир неча майда давлатларга бўлинган бўлади. Шимолда зиёрийлардан Қобус, Рай ва Жибалда бувайҳийлардан Маждуддавла, Ҳамадонда Шамсуддавла, Ҳузистонда Бадр ибн Ҳасанайх, Исфаҳонда Алоуддавла Кокуя ҳукмронлик қиларди. Алоуддавланинг отаси амир Маждуддавлага тоға бўлади. Тоға сўзи дайламчада "кокуя" дейилади. Шунинг учун бу амир тахаллуси тарихий асарларда Алоуддавла Кокуя номи билан машҳур бўлди.

Ибн Сино Эрон ерига келганда мана шу ҳукмронлар билан муносабатда бўлгани, уларнинг биридан қочиб иккинчисига боргани учун бу ерда улар ҳақида қисқача тўхтаб ўтдик.

Ибн Сино Райда ҳам кўп қолганга ўхшамайди. Абу Убайд ўз хотираларида Ибн Сино Райда то Шамсуддавланинг ҳузурига бораман, деб ният қилгунгача, Ҳилол ибн Бадр ўлдирилиб, Бағдод аскарлари чекунгунга қадар қолди, деб ёзади.

Ибн ал-Асирнинг ёзишича, Ҳилол 405 ҳижрий (зул-қаъда) — 1015 милодий (май) йили ўлдирилган ва Бағдод аскарлари ҳам шу йили чекинган. Демак, Ибн Сино Райдан Маждуддавла ва унинг онаси Саййида қошидан кетишга мажбур бўлган. Чунки Ғазна ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий, юқорида зикр қилганимиздек, Райни босиб олишни анчадан бери мўлжаллаб юрган эди. Бунда у қулай фурсатни кўзлаб юрарди. Шу сабабдан Ибн Сино Райга нисбатан кучлироқ саналган Ҳамадонни ўзига тинчроқ деб ўйлаган ва ўша томонга кўчишни мўлжаллаган эди.

ИБН СИНО ҲАМАДОНДА

Ниҳоят Ибн Сино Райни тарк этишга мажбур бўлди. Бу воқеани Абу Убайд шундай ёзади: "Кейин юз берган баъзи бир сабаблар Шайхни Қазвин томонга чиқишига

зарурат уйғотди ва у ердан Ҳамадон томонга ўтказди". Абу Убайд ал-Жузжоний бу "зарурат" нимадан иборат эканлиги ҳақида ёзмайди.

Хуллас, Ибн Сино Райга 1014 йилда келган бўлса, 1015 йилнинг охири уни тарк этади. У бу ерда нари-бериси икки йил яшайди.

Бу ерда ал-Жузжоний Ибн Сино Казбонувайх (баъзан Кадбонувайх) хизматига кирганини айтади. Бу аёл Ҳамадон амири Шамсуддавланинг хотини бўлиб, дастлаб Абу Али уни бир дарди сабабли кўргани боради. Аёл Ибн Синога меҳрибончилик кўрсатади, унинг зарур одам-лиги, ҳар доим керак бўлиб туришини назарда тутиб, унинг тирикчилигига зарур бўлган шароитни яратиб беради. Ҳамадон амири Шамсуддавла қаттиқ санчиқ дардига чалинган бўлиб, ўзига даво топа олмай гаранг эди. Иттифоқо у Ибн Синонинг бу атрофда пайдо бўлиб қолганини билиб, дарҳол уни ҳузурига чақиртиради. Ибн Сино уни даволайди, хизмати эвазига амир кўп мукофот ва яхши совға-саломлар ҳадя қилади. Абу Али қирқ кеча-ю, қирқ кундуз амир ҳузурида бўлиб, уни давола-гач, ўз уйига қайтади. Шу билан Ибн Сино амирнинг яқин кишиларидан бўлиб қолади.

Ал-Жузжонийнинг гапига қараганда, Ибн Сино Райдан чиққач, ярим йил чамаси Қазвин ва бошқа жойда яшаган кўринади. Ҳатто у Ҳамадонга ўхшаган шаҳарга заруратга кўра бориб келса ҳам, аммо унинг қароргоҳи бошқа жой бўлганга ўхшайди. Зеро унинг амирни даволагач, эҳтиромда бўлиб, сўнг уйига қайтгани таъкидланади. Ниҳоят Ибн Сино 1016 йили аввалида Ҳамадонга, Шамсуддавла даргоҳига бутунлай кўчиб келади. Ибн Сино Ҳамадонда 1023 йилгача яшаганини кўрамиз.

Ибн Сино Ҳамадонда бир томондан табиб сифатида машҳур шахс бўлган ва бу соҳада асар ёзиш билан машғул бўлган бўлса, иккинчи томондан йирик олим, файласуф сифатида ҳам шуҳрат топган эди. У бу даргоҳда анчагина асарлар таълиф қилди, илгари бошла-ганларини тугатди, баъзиларини тўлдирди, бу ерда унинг ўзига хос бўлган ишлаш қобилияти бирмунча намоён бўлди, у Журжонда ёза бошлаган "Тиб қонунлари"нинг биринчи китобини шу ерда тугатди, "аш-Шифо"ни бош-лаб, унинг кўп қисмларини шу ерда ёзиб битирди.

Шамсуддавла Ибн Синонинг ақл-заковотини маъқул кўриб, ундан мамлакатни идора қилишда фойдаланмоқчи бўлади ва уни вазирлик лавозимига лойиқ кўради. Абу Убайд ибораси билан айтсак, амир Ибн Синодан вазир-

ликни қабул қилишни илтимос қилди, шу билан у вазир бўлиб қолди.

Ибн Сино қаттиққўл. Ҳар бир муомалада ақл-идрок билан иш қаладиган, ўз шахсий манфаатига ён босмай-диган одам эди. Одатдаги амалдорлар каби мол-дунёга кўзи ўйнамас эди, пора олиш, хазинага хиёнат қилиш каби кайфиятлардан холи эди. У қўл остидагиларга ҳар ким ўз бурчини ҳалол, тўғри бажо келтиришни уқтирар эди. Бу борада ҳарбий кишилардан ҳам шуларни талаб қилар эди. Лекин Ибн Синонинг вазирлик лавозимидаги бу тартиби лашкарбошиларга ёқмасди, улар ўзлари ис-таган шахс вазир бўлишини, бу амалда айтган нарсала-рига кўнадиган одам туришини хоҳлар эдилар. Ибн Сино уларга шерик бўлишга, давлат молига чангал солишга рағбат қилмас эди, унинг ягона истаги тинчгина ҳаёт кечириш, асарлар таълиф қилиш эди, холос. Шундай табиатли инсонга вазирлик лавозими тўғри ҳам келмасди, лекин унга тақлиф қилингани учун у бурч тариқасида бу вазифани бажарарди. Ибн Синонинг иш юритиши, албатта, аскарбошиларга ёқмади, улар ҳам жим туриш-мади. Бунга ал-Жузжоний ҳам битиб кетади: "кейин бир воқеа юз бериб, Шайхга қарши аскарлар исён кўтаришди, чунки улар ўз манфаатларини ўйлаб Шайхдан чўчир эдилар. Улар Шайхнинг уйига бостириб кирдилар ва уни ушлаб олдилар, мол-мулкни ўғирлашиб, уйда бор барча нарсаларни талон-торож қилдилар".

Аскар бошлиқлари амирдан Ибн Синони ўлдиришни талаб қиладилар. Лекин амир аскар бошлиқларидан анча чўчиб қолган бўлишига қарамай, бунга йўл қўймади, иғволарга учмади. Орадаги ғала-ғовур босилгунга қадар уни давлат ишларидан четлатиб турди.

Бу воқеадан кейин Ибн Сино Абу Саъд ибн Даҳдуқ деган кишининг уйида қирқ кун давомида бекиниб ётди. "Бу орада,— дейди, ал-Жузжоний,— Шамсуддавланинг ўша эски санчиқ касали яна тутиб қолди, у яна Шайх Абу Алини топиб келишни сўради. Шунда Абу Али Амир ҳузурига келди. Амир ундан юз берган ҳодиса ва воқеаларга ҳар тарафлама узр баён этди. Шундан сўнг Абу Али амирни даволашга киришди. Бу билан Абу Алининг ўзига бўлган ҳурмат ва эҳтиромини яна қайтар-ган бўлди. Шу тариқа иккинчи марта вазирлик лавозими Шайхга қайтиб келди".

Ибн Синонинг вазирлик иши билан машғул бўлиши, деб ёзади ал-Жузжоний, "аш-Шифо"га ёзган муқаддима-сида, бизга қайғу ва хасрат келтирди ва унинг вақти бекорга сарф бўлди.

Шу билан Абу Али ҳам давлат ишлари, ҳам касал кўриш ё қабул қилиш, ҳам шогирдлар таълимига эътибор бериш, уларга зарур деб билган нарсаларни тушунтириб бериш, ҳам олимлар билан тортишувларда иштирок этиш, ҳам дўстлари билан ўтириб ширин, дилкаш суҳбатлар ўтказиш каби ҳолатларни ўзига сиғдира олди.

Ибн Сино давлат ишлари билан банд бўлишини илмий асарлар таълиф қилишига ҳеч таъсир қилмаслиги керак деб биларди. У ором олиш ўрнига доимо асар ёзиш ишлари билан банд бўлар эди, ҳатто у уйқудан воз кечиш ҳисобига ўзига нисбатан аёвсиз равишда муносабатда бўлар, натижада инсон ақли бовар қилмайдиган даражада ўзида иш қобилияти пайдо қилар эди. Ибн Синонинг бу даврдаги ҳаёти ҳақида Абу Убайд яна шуларни ёзади: "Ҳар куни кечаси унинг уйида толиби илмлар йиғилар эдилар, мен бўлсам "аш-Шифо"ни ўқирдим. Мендан бошқалар навбати билан "ал-Қонун"ни ўқирдилар. Булардан бушаганимиздан кейин ҳар хил ашулачи ва созандалар келар, шу билан ўлтириш бошланиб, косаларга шароб сузилар эди; биз шогирдлар бу каби ишларни бажарар эдик. Шайх кундузлари амир хизмати билан банд бўлгани сабабли, биз ундан кечалари дарс олардик". Шу тариқа бир қанча вақт ўтди. Мана булар ҳамда алломанинг "аш-Шифо"дек асарини таълиф қилиш жараёнини кўрсак, у ҳолда ҳайратда қолмай илож йўқ. Абу Али кечами-кундузми, сафардами-қамокдами, ҳуллаас ўтириш имконияти бўлган жойда, фурсатни қўлдан бермай илмий асарлар таълиф қилган. Асар таълиф қилиш учун ҳеч вақт қулай фурсат келишини кутмаган ва унинг бўлмаслигига ақли етганлиги туфайли ҳам ҳар бир дақиқани ганимат билган. Ҳеч қачон у кишининг қўлини қаламсиз, бошини илмий мулоҳазалар билан банд бўлмаган ҳолда, кўзини эса сатрларга тикилмаган ҳолда кўриб бўлмас экан. У доимо таълиф иши билан банд экан. Ўзига бунчалик аёвсиз киши тарих жараёнида камдан-кам топилади. Асар ижод қилишда ўзига бу хилда шафқатсиз бўлган шахслардан биргина киши, у бўлса ҳам, Абу Райҳон Берунийнигина мисолга олишимиз, Абу Алини шу кишига ўхшатишимиз мумкин. Ўз даври тарихчиларининг берган хабарига қараганда "бу кишининг ҳам ҳеч маҳал қўллари қаламсиз, кўзлари хатга қарамаган ҳолда, боши таълиф ишлари билан банд бўлмаган пайти бўлмаган экан". Ибн Сино ҳам худди шундай бўлган.

Ибн Сино талабалар ҳузурида

Аммо 412 (1021) йили одатий юришларнинг бирида амир Шамсуддавла қаттиқ оғриб қолиб вафот этди.

Ибн Сино амирни қанча даволамасин, у барибир унинг айтганини бажара олмади, уруш-юришлардан иборат тартибсиз ҳаёти шунга олиб келди. Абу Убайд ал-Жузжоний бу ҳақда мана шуларни ёзади: "Шамсуддавла Торим томонга юриш бошлаб, у ернинг амири билан уришмоқчи бўлди. Лекин бу ерга яқин қолганда амирнинг санчиғи яна тутиб қолди, бу гал унинг дарди жуда оғирлашган, касалига бошқа касаллар ҳам қўшилган эди. Чунки амир тартибсиз турмуш кечирар, Шайхнинг режаларига амал қилмас, маслаҳатларига унча қулоқ солмас эди. Шамсуддавланинг ўлиб қолишидан хавфсираган ҳарбийлар Ҳамадонга қайтиб келдилар. Амир йўлда, тахтиравонда вафот этди. Кўп ўтмай, унинг валиаҳди Самоуддавла отаси ўрнига тахтга ўлтирди. Лекин бу амир даргоҳида аҳвол анча оғир бўлишини назарда тутиб, Ибн Сино вазирлик даражасидан воз кечди. Чунки Самоуддавла ҳали ёш бўлгани учун давлатни идора қилиш иши билан Ҳамадон қўшини саркардаси Тожулмулк Абу Наср ибн Баҳром шуғулланарди. Чунки у амирнинг пинжиги кириб ишончли вазири даражасига эришган эди.

Амир Шамсуддавла ўлгач, Ҳамадонда ҳам аҳвол ёмон томонга кўчишига, тинч ҳаёт кечириб, таълиф қилиш ишлари билан банд бўла олмаслигига Ибн Синонинг кўзи етган эди. Бунинг устига тескаричи кучлар, чунончи, турк аскарлари — тарихий асарларда улар "Турк гвардияси" деб аталади — амирга қарши бетиним исён кўтариб турарди, буларга ғаразғўй Тожулмулк каби амалпарастлар Ибн Сино каби донишманд олиб борган сиёсатига халақит беришга ҳаракат қилар, амир наздида ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган Ибн Сино обрўсига футур етказишга уринар эди. Шундай қилиб вазир даражасига етишиб, бу лавозимга кўтарилиб олган Тожулмулк ва унинг атрофидаги шахслар туфайли тинч ҳаёт кечиришга кўзи етмаган Ибн Сино бу диёрдан бош олиб кетишга қарор қилади. У энди Исфаҳонга кетмоқчи бўлади. Бу ерда Алоуддавла (1007—1041) салтанати мавжуд эди.

Ибн Сино назарида ўз илмий фаолиятини Исфаҳонда давом эттиришга имконият ва шароит кўпайгандай эди. Шунинг учун ҳам Абу Али Исфаҳон амирига хат ёзиб, унинг даргоҳидан паноҳ истайди. Ибн Сино теварак-атрофига ўз айғоқчиларини қўйган Тожулмулк алломанинг бу мазмундаги хатини қўлга туширади, натижада илга-

CLARISSIMI ET PRÆCELLENTISSIMI
DOCTORIS A 257
ANT
ABVALJ IBN-TSINA
Qui hætenus perperam dictus est
AVICENNA
CANON MEDICINÆ
Interprete & Scholiaste
VOPISCO FORTVNATO
PLEMPIO.
T O M . I .

Librum primum & secundum Canonis exhibens, atque ex libro quarto tractatum de Febribus.

LOVANIÆ,
Typis ac Sumptibus HIERONYMI NEMPÆI A.° 1658.

CUM GRATIA ET PRIVILEGIO.

"Қонун" асарининг 1658 йил нашр этилган нусхасининг биринчи саҳифаси

ридан унга қарши бўлган ёмон ниятини амалга оширмоқчи бўлади.

Ибн Сино бу пайтларда вазирлик лавозимидан воз кечиб амир ва унинг даврасидагилар кўзига ҳам кўринмасликка ҳаракат қилиб, Абу Ғолиб ал-Аттор деган ўзига яқин кишининг уйига беркиниб олади. Ибн Сино бекиниб ётган жойида таълиф ишлари билан банд бўлади, у кўп жиддли "аш-Шифо" асарини ниҳоясига етказиш учун ҳаракат қилар эди. Абу Убайднинг берган маълумотларига қараганда, уй эгаси қоғоз ва сиёҳ тайёрлаб берар, Ибн Сино бўлса ҳар кун иллик варақдан ёзар экан. Ибн Синонинг Исфаҳон амири Алоуддавллага ёзган хатини қўлига тушириб олган Тожулмулк Ибн Синони хиёнатда айблайди.

Бу ҳақда ал-Жузжоний ўзининг хотираларида ҳам ёзади. Ундан ташқари, Абу Убайд устози билан бўлган бундай оғир дамларни ўзининг "аш-Шифо"га ёзган муқаддимасида ҳам эслаб ўтади. "Кейин,— дейди ал-Жузжоний,— ўша мамлакат давлат арбоблари Абу Алининг яшириниб юришидан аччиғланди ва бу ердан қочиб кетиши хавфи борлигини пайқашиб, унинг бу ниятига монъелик қилмоқчи бўлишди". Чунки улар Шайхнинг бу ўлкадан бошқасига ўтиб кетишини қандайдир бир ҳийла ёки душман томонга мойиллик пайдо қилиш деб қабул қилишади. Абу Убайд устози асарига ёзган муқаддимасида бу ҳақда яна шу сатрларни ёзади:

"Бу борада Ибн Синонинг холис хизматчиларидан бири қулай фурсатни қўлдан бермай, унинг дунёсидан фойдаланиб қолиш ниятида Шайхни ҳалокатга дучор қилмоқчи бўлади-да, қидириб юрган ғанимларига унинг беркиниб ётган ерини кўрсатиб қўйди. Бу одамлар Абу Алининг яхшиликларини билмадилар; агар Шайхнинг уларга қилган яхшиликларини билганларида, улар бу номаъқул ишни қилмасликларини керак эди. Ибн Сино ўзининг ўша беркиниб ётган еридан ушлаб олган одамлардан, уни Фараджон қалъасига қўйиш ваъдасини олди".

Бу сатрлардан кўринишича, олимнинг рақиблари Тожулмулкнинг бу ишига кўмаклашганлар. Шу билан Абу Али Фараджон қалъасига қамоққа тушган. Маҳбусликда ётган бўлишига ҳам қарамай, олим асарлар таълиф қилиш билан банд бўлган. У бу ерда ётиб ҳам бир неча асар таълиф қилган: "Китоб ал-ҳидоя"— ("Тўғри йўл-йўриқ китоби"), "Ҳайй ибн Яқзон", "Китоб ал-қулинж" ("Санчиқ ҳақида китоб") кабилар Абу Алининг ўша Фараджон қалъасида ёзилган асарларидир.

Ундан ташқари, Абу Убайд келтиришича, бу қалъада Ибн Сино бир қасида ҳам ёзган, ундан сақланиб қолган бир байтда шундай дейилади:

Бу ерга кирмагим ўзинг
кўриб турганингдек маълуму,
Лекин бу ердан чиқиб
кетмоғим шак-шубҳа-ю,
амри маҳолдир.

Фараджон қалъаси, Ибн ал-Асирнинг келтиришича, Ҳамадондан ўн беш фарсаҳ нарида жойлашган. У Ҳамадон билан Исфаҳон ўртасидаги йўл ёқасида. Кўпинча амирлар бу орада жанг қилинса, бу қалъага кўнишар, ором олишар эди. Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг "Муъжам ал-булдон" асарида бу қалъа номи ёзилган саҳифаларда шуларни ёзади: "Фараджон Ҳамадон вилоятининг Жаро ноҳиясидаги машҳур қалъа, уни Бароҳан ҳам дейишади".

Саид Нафисийнинг келтиришича ҳозир уни халқ орасида Шаро деб аташар экан.

Бу орада Самоуддавла билан Тожулмулк олиб бораётган сиёсатдан норози бўлган Алоуддавла Ҳамадонга юриш қилади ва амир Самоуддавла қасрини эгаллайди. Ёш амир Самоуддавла Алоуддавллага жиян даражасида бўлгани учун унга тегмайди, ҳатто уни ўз ўтовига олиб келади, унга анча-мунча мол-дунё ҳадя қилади ва Тожулмулк пайига тушади.

Абу Убайд ал-Жузжоний ёзишича Алоуддавланинг Ҳамадонга қилган ҳужумида аскарлари тору мор этилган Тожулмулк амир Самоуддавла билан бирга Ибн Сино қамалиб ётган Фараджон қалъасига келиб бекинишади. Алоуддавла кетгач, қамалиб ётган Ибн Синони ҳам қалъадан олиб келишади. Бу ҳақда ал-Жузжоний "аш-Шифо" муқаддимасида шуларни ёзади: "Кейин Абу Али маҳбусликдан бўшатилди. Ҳатто вазирликка қайтиб келиш ҳақида ҳам унга таклиф қилинди. Лекин Абу Али бунга узр баён этди ва бу таклифни ўйлаб кўришга муҳлат сўраган эди, узри қабул бўлиб, мулоҳаза қилиб кўришга муҳлат берилди. Бу вақтда Абу Али мантиқ билан шугулланди". Орадан бир неча ой ўтгач Ибн Сино Ҳамадонни тарк қилади.

Тарихчи Ибн ал-Асир негадир қалъа номини келтирмайди. Унинг кўрсатишича, Алоуддавла Ҳамадонни эгаллагач, Диноварга юриш қилади, уни эгаллайди, кейин Собурхостга ҳужум қилади, уни ҳам эгаллайди.

ИБН СИНО ИСФАҲОНДА

Абу Убайднинг кўрсатишича, Ибн Сино, шогирди, укаси Маҳмуд ва икки хизматкори билан бирга сўфийлар кийимида яширинча Исфаҳон томонга жўнашган. Биз, дейди Абу Убайд, жуда қийналиб Исфаҳон дарвозаси бўлган Табаронга етганимизда, Абу Алини бу шаҳардаги ёр-дўстлари, амир Алоуддавла юборган амалдор ва яқин кишилари кутиб олдилар. Улар Абу Алига кийим-кечак ва қимматбаҳо сарполар кийгизишди, минишига от-улов келтиришди. Шу билан Абу Алини Куни Гунбаз деган маҳаллада Абдуллоҳ ибн Бобий деган кишининг безатилиб қўйилган уйига жойлаштиришди.

Чиндан ҳам Алоуддавла Абу Алига катта эҳтиром кўрсатади, илмий иш олиб боришларига шароит яратиб беради. Амирнинг топшириғи билан Ибн Сино кўнган уйда ҳафтанинг ҳар жумасида кечки пайт бир анжуман ташкил қилинди. Анжуманда турли соҳа илм аҳллари йиғилишиб, ҳар хил мавзуларда мунозаралар бўлиб турадиган бўлди. Ҳатто бу анжуманларда амирнинг ўзи ҳам қатнашадиган бўлди. Бу хил мунозараларда, Абу Убайднинг ёзишича, ҳеч қайси олим илм-маърифатда Абу Алидан устун келолмас эди. Уртага тушган масала қандай бўлишидан қатъи назар, бунда Абу Алининг қўли баланд келарди. Шу тариқа Ибн Сино қолган ўн тўрт йиллик умрини Исфаҳонда ўтказди.

Бу шаҳарда олим таълиф ишларига жуда шўнғиб кетади. Бу ҳақда ал-Жузжоний "аш-Шифо" муқаддима-сида яна шуларни ёзади: "Абу Али бу вақтлар мантиқ билан шуғулланарди ва бу борада зарур бўлган китобларни қидириб топиб, бир-бирига қиёсларди. У асарини ёзишда мантиқшунос олимлар тутган йўлдан, улар тартибига амал қилган ҳолда иш олиб борди; уларнинг сўзидан ўзига маъқул бўлганларини олди, маъқул тушмаганларини танқид қилди, шунинг учун унинг мантиқ қисми мукаммал, кенг бўлди¹, у Исфаҳонда тугалланди". Бу парчадан кўринишича, Абу Али мантиқ соҳасида илгаритдан ўйлаб қўйган режаларини "аш-Шифо"га киритиб, уни кўнгилдагидай қилиб тугатди. Кейин у "аш-Шифо"нинг бошқа битмаган қисмларини битказишга киришди. Чунки аввал унинг табиёт ва илоҳиёт қисмини

¹ Бу ерда "мантиқ қисми мукаммал бўлди", дейиш билан ал-Жузжоний "аш-Шифо"нинг мантиқ қисмини тўққиз китобдан иборатлигини назарда тутатган бўлса керак.

ёзиб тугатган эди, лекин унинг "ан-Набот" (ботаника), "ал-Ҳайвон" (зоология) қисмини тугата олмаган эди. Шу билан бирга "аш-Шифо"нинг риёзий-математика қисмлари қолган эди.

"Аммо,—дейди ал-Жузжоний,— риёзиёт (математика)га оид таълифларини Абу Али илгарироқ, (қўл теккан вақтда) қисқароқ қилиб ишлаб қўйган эди, кейин уларни ўша ўйлаб юрган "аш-Шифо" китобига қўшишни лозим кўрди".

Абу Али илгари Эвклид геометриясини қисқартириб ишлаб чиқиб, уни "Усул илм ал-ҳандаса" ("Геометрия усуллари") деб атаган эди. Кейин у "аш-Шифо"нинг арифметика — ҳисоб, музика қисмини ҳам ёзди, кейин астрономияга оид бўлган "ал-Мажистий"ни ёзди. Исфаҳонда бу асарларнинг ҳар бирига янги боб — қўшимчалар, чунончи, Эвклид геометриясига янги теоремалар қўшди. Шу билан Абу Али буларни ўзидан илгари ўтган олимлар бажо келтирмаган ва уларнинг ҳаёлига ҳам келмаган қисмлар билан бойитди. Абу Али бу ёзганларининг ҳаммасини "аш-Шифо" деб атаган кўп жилдлик китобнинг математика қисмига киритди. Натижада булар билан "аш-Шифо"нинг риёзиёт қисми мукаммал бўлди. Энди фақат "аш-Шифо"нинг ҳайвонот ва наботот — ўсимликлар қисмигина битмай қолган эди. Бу қисмни Абу Али Алоуддавла Сабурхостга юриш қилган йили ёзиб тугатди. Ибн Сино ўша йили йўлда "ан-Набот" китобини ҳам ёзиб тугатганди.

Амир Алоуддавла Ибн Сино билан жуда яхши муносабатда бўлади. Амир ўз сафарларида олимни бирга олиб юрадиган бўлади. Бунга қараганда у амирнинг шахсий табиби сифатида юради.

Абу Убайднинг ёзишича, амир Ибн Синога юлдузлар устида кузатиш ишларини олиб боришни топширади, бу ишга керакли миқдорда маблағ ажратади. Шу билан бирга расадхонада ишлаши, мумкин бўлган одамларни топтиришга амр беради. Бу ишга Абу Алини раҳбар қилиб тайинлайди. Натижада Абу Али ибн Сино юлдузшунослик ишлари билан шуғуллана бошлайди. Ибн Сино бу ишни бошқариб, унга асбоб-ускуна тайёрлашга киришди. Бу ишда алломанинг энг биринчи ёрдамчиси Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжоний эди. Ибн Сино шогирдига бу ишдан хабари бор одамларни қидириб топиш лозимлигини тайинлайди. Абу Убайднинг ёзишича, бу кузатув ишларида жуда кўп масалалар кўндаланг турган бўлса-да, лекин унга Абу Али кўп вақтини ажрата олмас,

доимо амирнинг сафарлари, юришларида унга ҳамроҳ бўлиш зарурати пайдо бўлар эди. Шунинг учун ҳам ал-Жузжоний амирнинг кўп юришлари, бу хил кузатув олиб бориш ишига халақит берарди, деб ёзади.

Абу Убайд ёзишича, Ибн Сино юлдузлар устида олиб борган кузатишларида баъзи астрономик асбоблар ҳам ихтиро қилган, шу билан бирга олим бу тўғрида махсус рисола ҳам ёзган.

Абу Али ибн Сино асарлари рўйхати ичида астрономик асбобларга алоқадор бўлган бир асари ҳам бор. Балки олим худди мана шу йиллар ичида ўзининг "ал-Олот ар-расадия" — "Кузатиш асбоблари" деган асарини яратган бўлиши керак. Чунки Абу Али ва унинг шогирди бундан илгари бу хил кузатиш ишлари олиб боришмаган ва бундай ишга олимнинг фурсати ҳам бўлмаган эди, бу хил ишларга зарур бўлган асбобларни яратиш учун ҳам худди шу даврда зарурат туғилган эди.

Абу Убайд ал-Жузжоний Ибн Сино раҳбарлигида саккиз йил давомида астрономик кузатишлар олиб борди. Бунда улар юлдузлар ҳаракатини кузатган ва бу борада бир қанча масалалар уларга аён бўлган.

Абу Али асарлари рўйхатида "ал-Ҳудуд ал-ажром ал-самовия" — "Осмон жисмлари чегаралари" деган асари ҳам унинг астрономияга оид асарлари қаторига кириши мумкин.

Ибн Сино Исфаҳон шаҳрида ўзининг фалсафасига оид бўлган "Китоб ал-Алоий" деган асарини ёзган. Бир маҳаллар, ҳали Журжондалигида аллома "Мантиққа кичик мухтасар" деган асарини ёзган эди, ана шунини "ан-Нажот" асарининг 6-ш қисмига киритди. Бу асар бизнинг давримизгача ҳам етиб келган.

Абу Убайд ал-Жузжонийнинг келтиришича, бу асарнинг бир нусхаси Шерозда пайдо бўлиб қолибди. У ердаги олимлар бу асарни ўқиб, унда кутарилган барча масалаларни англай олишмабди. Шундан сўнг улар тушунолмаган масалаларни қогозга ёзишибди, Шероз қозиси ҳам шу олимлар қатори Ибн Синога саволи борлардан бири эди. Қози Исфаҳонда турадиган Абулқосим деган олимга хат ёзиб, ўша саволларни бир отлиқ билан унга йўллабди, хатда бу саволларга Исфаҳонда турадиган шайх

¹ Бу китоб фалсафий масалаларни қамраб олган бўлиб, амир Алоуддавала номига бағишлангани учун шундай юритилади. Бу ҳозир бизга машҳур бўлган "Донишнома" асари дир. Бу асар "Донишномаи Алоий" деб ҳам юритилади.

Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Ибн Синонинг "Қонун" асарининг 218^о varaқи. инв. № 3316

Абу Али ибн Синодан жавоб олиб жўнатиб юборишни сўрабди. Ниҳоят уларнинг хати Исфаҳонга етиб келгач, Абулқосим Ибн Сино билан учрашади. Бу воқеани Абу Убайд ал-Жузжоний шундай ҳикоя қилади:

"Шунда Абулқосим ниҳоят Шайх Абу Али ҳузурига кирди. Бу кезде жазирама иссиқ бўлса-да, куннинг тафти қайтган вақт эди. Абулқосим Шайхга ўша хат ва саволлар ёзилган қоғозларни топширди. Шайх хатни қўлига олиб ўқиди-ю, уни Абулқосимга қайтариб берди. Саволлар ёзилган қоғозларни эса олдиға ёйиб қўйди. У ерда ҳозир бўлганлар ўзаро гаплашиб ўтиришар, Шайх эса ўйга ботиб қоғозга қараб-қараб қўяр эди. Сўнгра Абулқосим чиқиб кетди, Шайх эса оқ қоғоз келтиришни ва уни қирқиб, бир неча даста қилиб қўйишни буюрди. Мен унга беш даста қоғоз тайёрлаб бердим, уларнинг ҳар бири чорак фиръавнийдан, ўн варақдан иборат эди. Сиз хуфтан намозини ўқидик. Шам келтирилди. Шайх шароб сўради, мен ва укасини ўтқазиб "буни ичинглар", деб буюрди. Ўзи бўлса ҳалиги саволларга жавоб ёзишга киришди. У жавоб ёзар, ора-чора шароб ичиб қўяр эди, шу тариқа ярим кеча бўлди. Мени ва укасини уйқу элтиб, мудроқ босди. Шунда Шайх бизга, бориб ухлаб, дам олинглар, деди. Ўзи бўлса, ҳамон ёзар эди. Саҳар пайти кимдир қелиб эшигимни тақиллатиб қолди. Бу Шайхнинг ҳузуридан келган одам экан, у киши мени чақиртириб юборибди. Кириб келсам, Шайх жойномозда чўкка тушиб ўтирган экан. Олдида жавоб ёзилган беш тўп қоғоз турарди. Мени кўриб, мана буларни олгин-да, Абулқосим ал-Кирмонийга жўнат. Унга шуни айтиб қўй, чопар йўлидан кечикмасин деб саволларига шошилиброқ жавоб ёздим, деди. Мен жавоб ёзилган даста-даста қоғозларни Абулқосимга олиб борганимда, буни кўриб у даҳшатга тушди, жавобни тутқазиб чопарни жўнатиб юборди. Бу воқеани уларга ёзиб, жавоб қандай ёзилганини маълум қилди. Ана шу тариқа бу гаплар халқ ўртасида тарқалиб, тарихий воқеа бўлиб қолди".

Ибн Сино бир соҳага киришса, жуда қаттиқ, асосли қилиб билиб олмагунга қадар тиниб-тинчимайдиган одам эди. У ҳар нарсани чуқур, тубдан ўрганишга интилар эди.

Бунга далил сифатида ал-Жузжоний шу воқеани ҳикоя қилади. Бу ҳам Ибн Сино Исфаҳонда Алоуддавла даргоҳида яшаётган кезларида юз беради.

Абу Убайд ал-Жузжоний устоди Абу Али ибн Сино ҳақида ўз хотираларида алломанинг заковоти ҳамда унинг илмдаги қобилияти, фазилатлари ҳақида баъзи бир тафсилотларни баён этади.

Абу Убайд ҳикоя қилади: "Йигирма беш йил Шайхнинг хизмати ва суҳбатида бўлиб,— дейди у,— мен унда кўрган ажойиб фазилатлардан бири шу эдики, у кишининг қўлига бирорта янги китоб тушиб қолгудай бўлса, уни албатта, бошдан-оёқ синчиклаб мутолаа қилиб ўтирмас, китобни кўриб чиққач қийин жойларигагина, мушкул масалаларигагина синчиклаб қарар ва ўшандай жойларига эътибор берар эди. У китоб муаллифи асосан нима демоқчи бўлганига диққат қилар эди. Натижада муаллифнинг илмий даражаси ва қўйилган масалаларни нечоғлиқ тушунгани унга аён бўлар эди".

Бир куни Абу Али амир даргоҳида ўтирган экан. Бу ўтиришда араб тили грамматикаси билимдони Абу Мансур ал-Жаббон ҳам бор экан. Шунда нима бўлади-ю, араб тили грамматикаси ҳақида гап айланиб қолади. Шу пайт Абу Али ўз мулоҳазасини билдириб қолади. Шунда Абу Мансур дарҳол унга ўгирилиб:

— Сиз файласуф ва ҳаким одамсиз, лекин луғат илмини чуқур ўқимагансиз, шунинг учун ҳам сизнинг гапларингиз бизни қониқтиролмайди,— дейди.

Абу Али бу гапдан ранжийди. Шу воқеа сабаб бўлади-ю, у араб тили ва унинг грамматикасига шўнғиб кетади. У уч йил давомида луғатга оид китобларни мутолаа қилади. Хуросон ва бошқа шаҳарлардан тилшуносликка оид бўлган турли китобларни суриштириб олдиртиради. У яна тилга оид анча-мунча китобларни топиб мутолаа қилади, улардан баҳраманд бўлади. Натижада Абу Али тил билимида шундай даражага эришадики, бундай камолотга қадан-кам одам муяссар бўларди. Шундан сўнг Абу Али ўрта қасида — шъръ ёзади, буларда у адабий тилда кўп ишлатиладиган, нодир саналган сўзларни ишлатади. Кейин Абу Али ўрта китоб ёзади; бу китобларни ҳам услуби оғир бўлган олимлар ёзган тарзда ёзади. У бу китобларни муқовалашни ва жилдига эскилик туси берилишини буюради. Кейин Абу Али амирга илтимос қилиб, бу жилдланган китобни тилчи Абу Мансур ал-Жаббонга кўрсатиб: "Биз бу китобни овга чиққан пайтимизда далада топиб олган эдик. Шуни кўриб

ичида нима тўғрисида ёзилганини айтиб берсангиз", деб сўрайсиз деб тайинлайди.

Амир ҳам Шайх Абу Али айтганича иш тутади.

Абу Мансур китобни қўлига олади-ю, лекин у ерда ёзилганларнинг кўпини тушуниш унга мушкул кўринади. Шунда ҳозир бўлган Абу Али унга қараб айтади:

— Бу китобда сен тушунолмаётган нарсаларни фалон ва пистон деган лугат китобларида айтиб ўтилган,— у шундай дейди-ю Абу Мансурга тилга оид бўлган жуда кўп машҳур китобларни эслатиб қўяди, чунки Абу Али ибн Сино қийин сўз туркумларни ўша китоблардан эслаб қолган эди. Абу Мансур ҳў ўшанда тил борасида олимга ноҳўя гапириб қўйганидан ноқулай ҳолатга тушади.

Шунда Абу Мансур ўша рисоаларнинг ҳаммасини Абу Алининг ўзи ўша кунги ҳақоратга жавобан ёзганига тушуниб етади. Абу Али бўлса дастлаб оғирлик қилиб, рақибини узр сўрашга мажбур қилади. Шундан сўнг Абу Али тил билимига оид китоб ёзди, уни "Лисон ал-араб" ("Араб тили") деб атади.

Абу Убайд ўз ҳикоясини давом эттириб, бу китоб ҳақида шуларни ёзади:

"Ибн Сино ёзган бундай китобни унгача ҳеч ким ёзмаган эди. Лекин китоб Шайх қандай ёзган бўлса, оққа кўчирилмаганича қолиб кетди. Шайх вафот этганидан кейин ҳам қўлёзма кўчирилмаган, бирорта одам ҳиммат қилиб уни тартибга ҳам келтирмаган эди".

СЎНГГИ ЙИЛЛАР

Ундан ташқари, Ибн Сино Исфажон шаҳрида йигирма жилддан иборат "Китоб ал-ансоф"ни ("Инсоф-адолат китоби") ёзади. Абу Алининг шогирди Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ёзишича, Масъуд Ғазнавий Исфажонга ҳужум қилган кезларда, аскарлар олимнинг уйига бостириб кирганлар, шу билан у ерда бор бўлган барча буюмларни талон-торож қилганлар. Шунинг натижасида ўша ерда бўлган "Китоб ал-ансоф"дан ном-нишон ҳам қолмаган.

Ибн ал-Асирнинг айтишича, "Масъуд аскарлари Исфажонга яқинлашгач, Алоуддавла шаҳардан чиқиб кетади, ҳатто у шошилганидан қурол-яроғ, улов ва казиналарини олиб кетишга ҳам улгурмаган эди, у Ҳузистон томонга юзланиб, Масъудга қарши уришишга у ер амиридан ёрдам талаб қилмоқчи бўлган эди. Аммо бу вақтда тўсатдан Масъуднинг отаси Яминуддавла Маҳмуд Ибн Сабуктагининг вафот этгани хабари етиб келиб қолиб, у Ғазнага

қайтиш ҳаракатида шаҳардан чиқиб кетади, Алоуддавла эса юртига қайтиб келади".

Чиндан ҳам Маҳмуд Ғазнавий вафоти 1030 йили содир бўлган эди. Демак, Маҳмуд амирлик даврида унинг ўғли Масъуд амир сифатида эмас, балки отасининг лашкарбошиси тариқасида ўлка фатҳ қилиш учун юришлар қилиб турган. Шу мақсадда у қўшин тартиб Исфажонга ҳам ҳужум қилган эди.

Отаси ўрнига тахтга ўтирган Масъуд бу ўлкаларни батамом босиб олишни бир оз орқага сурди. Ниҳоят 423 (1031—32) йили Рай, Ҳамадон, Жибол ерларига ҳужум қилишни лашкарбоши Тошфаррошга топширган эди. 424 (1032—33) йил воқеасида Ибн ал-Асирнинг келтиришига қараганда, Масъуд Алоуддавлга буйруқ йўллаб, қар йили маълум миқдорда солиқ тўлаб туришни тайинлаган, ўз навбатида, Алоуддавла ҳам унинг истаган нарсасини йўллаб турган.

Ундан ташқари, "Комил фит-тарих" асарида 425 (1033—34) йил воқеасида зикр қилинишича, Алоуддавла билан Масъуд аскарлари ўртасида жанг бўлган.

Бу ҳақда китоб муаллифи шуларни ёзади: "Шу йили Алоуддавла ибн Кокуя ва Фарҳод ибн Мардовиж иккалови кенгашиди, улар иккалови Масъуд ибн Маҳмуд ибн Сабуктагин аскарлари билан жанг қилишга келишиб олишди. Ғазна аскарлари Хуросондан Абу Саҳл ал-Ҳамдуний бошчилигида чиқишди, иккала гуруҳ ўртасида қаттиқ аёвсиз жанг бўлиб ўтди. Сўнгра Алоуддавла чекинишга мажбур бўлди, Фарҳод ўлдирилди. Алоуддавла бўлса Исфажон билан Журбозқон ўртасидаги тоғлик жойга қочиб жон сақлади. Масъуд аскарлари эса Каражга тушиб ором олди. Шунда Абу Саҳл Ҳамдуний Исфажон амири Алоуддавла қошига одам йўллаб, унга итоат қилиб мол-дунё юборса, қолган юртларига тегмасликка ва Масъуд билан улар ўртаси яхши муносабатда бўлиб қолиши мумкинлигини айтди. Иккала тарафга элчилар бориб келишди, лекин ораларида ҳеч қандай келишув бўлмади. Шу билан Абу Саҳл Исфажонни эгаллади, Алоуддавла бўлса у ердан қочиб қолди. Ҳатто унинг изига тушиб қидириб қолмасин деб Изажга қочди. Чунки бу жой унинг мулкига кирмас эди.

Шу билан Абу Саҳл Ҳамдуний Исфажонни босиб олгач, Алоуддавла казиналарини қўлга тушириб, мол-дунёсини эгаллаб олди. Бу кезларда Абу Али ибн Сино ҳам Алоуддавла хизматида бўлган эди. Унинг китобларини у ердан йиғиштириб олди, уларни Ғазнага келтирди.

Унинг асарларини китоб хазинасига қўйиб қўйди, шу билан то Ҳусайн ибн Ҳусайн ал-Ғурий аскарлари китобларни ёқиб юборгунигача Ибн Сино китоблари ўша ерда Ғазнада қолган эди".

Ибн ал-Асир яна бу ҳақда маълумот беришда давом этиб, у 427 (1035—1036) йил воқеаларини ҳам эслаб ўтади. Бу йили ҳам Алоуддавла билан Масъуд аскарлари ўртасида жанг бўлган.

Ибн ал-Асир китобида Абу Али ибн Синонинг эслашиши ва унинг уйи тинтилиб, китоблари Ғазнага олиб кетилиши билан Абу Убайд ал-Жузжоний берган хабарларини қиёсласак, булар ҳам бир-бирига тўғри келади. Ал-Жузжоний ёзишича, Шайх ўз қуввати ва мижозига ишонган одам эди. Ҳатто Караж дарвозаси олдида Алоуддавла билан Тошфаррош ўртасида уруш бўлган йили юз берган воқеада унга санчиқ касали тутгунгача аҳвол шундай давом этди, ўшанда Шайх тезроқ тузалишга қаттиқ киришди, чунки бундай касал ҳолда жангдан чекиниш хавфли саналар эди. Бу ҳолдан қутулиш қийинлигини тушунгач, Шайх ўзини тез фурсатда тузатмоқчи бўлиб кунига саккиз марталаб ўзига ўзи ҳуқна — клизма қилди. Шунда ҳуқна қилинган ичаклари тирналиб қизариб, ниҳоят яллиғланиб ҳам кетди. Шайх шу касаллик ҳолатида ҳам Алоуддавла билан бирга сафарда бўлишга мажбур бўлди; улар Изаж томонга йўл юришга шошилдилар.

Ибн ал-Асирда келтирилган Маъсуд аскарлари Каражга келиб тушишди, деган жумла билан ал-Жузжоний келтирган Караж дарвозаси олдида бўлган жанг ҳақидаги маълумот бир-бирига тўғри келади. Ундан ташқари, Ибн ал-Асирда эслатилган Изаж ҳақидаги гап ал-Жузжоний келтирган "Алоуддавла Изаж томонга йўл олишга шошилдилар" деган мазмунга хилоф келмайди. Ундан ташқари Ибн ал-Асирда Маъсуд аскарлари Ибн Сино уйини талон қилиб китобларини олиб кетиши ҳақидаги хабар билан ал-Жузжоний зикр қилган Масъуд аскарларининг қилгуликлари ва "ал-Ансоф" асари қўлёзмаларининг йўқ бўлиб кетиши воқеаси бир-бирига тўғри келади.

Абу Убайд келтиришича, Шайхнинг сўнгги икки йили анча оғир, касаллик вазиятида ўтган. Шунда ҳам у амир сафарларида у билан бирга бўлишга мажбур бўлган.

Алоуддавла Изажга чскинишда Шайхнинг дарди кўзиб қолган, у ҳамон ўзини тезроқ тузатиш ниятида ўзини ўзи даволашга киришган. Натижада ичагида пайдо бўлган

яллиғланиш оқибатида санчиқ оғриги зўрайиб баттар бўла бошлади. Бир гал, дейди ал-Жузжоний, ҳуқна қилинадиган нарса ичига икки донакдан карафс уруғи аралаштиришни буюрди. Бу билан у санчиқ пайтида пайдо бўладиган қорин дам бўлишини йўқ қилмоқчи бўлади. Уни даволаётган табиблардан бири ҳуқнага ишлатиладиган аралашмага карафс уруғини беш дирҳам вазндагисини солиб юборибди. Бу табиб даво асносида атайлаб шундай қилдими ё янглишиб қолиб дорини кўп солиб юбордими — буни мен билолмадим, чунки бу иш бажарилаётган пайтда иш устида бўлмаган эдим.

Ибн Синонинг соғлиғи тузалиш ўрнига борган сари оғирлашаверди. У хала тутишини йўқ қилиш мақсадида бошқа дорилар қабул қилди. Абу Убайднинг айтишича, Ибн Сино касал бўлиб ётган кезларида хизматкорларидан бири ичиладиган дорига кўпроқ афюн қўшиб берган; Абу Али уни билмай истеъмол қилиб юборган. Бу хиёнатнинг сабаби шу эдики, дейди ал-Жузжоний, хизматкорлардан бири Шайхга тегишли анчагина маблағни ўғирлаган эди. Абу Али тузалиб кетгудай бўлса у ўз қилмиши оқибатда яхшиликча тугамаслигини пайқаб, унинг ўлимини кутган эди.

Абу Алининг охирги йиллари анча беморликда ўтганини кўрамиз. Табобат қонун-қоидаларини қанчалик яхши билмасин, унинг тиним билмай, ўзига аёвсиз равишда бўлиши, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, шарт-шароитга қарамай, таълиф билан банд бўлиши, беморлар дардини даволаш, шогирдларга таълим бериши каби ишлар, албатта, ўз ишини қилган, Абу Алини ҳолдан тойғизган эди. У қанчалик тадбиркорлик билан ўзини даволамасин, натижа бермади. Бу ҳақда Абу Убайд ёзишига қараганда Абу Алининг дарди зўрайиб, аҳволи борган сари оғирлаша бошлади, касал ҳолида уни тахтиравонда Исфаҳонга олиб келдилар. Шунда ҳам Абу Али ҳамон ўзини даволашга интиларди, лекин дарди борган сари оғирлашаверди. Ниҳоят шундай даражага етдики, ўрнидан туришга ҳам мажоли келмай қолди. Лекин Ибн Сино шундай ҳолга тушишига қарамай, у ўзини ўзи даволашдан тўхтамади, ҳатто Алоуддавла йиғилишларига ҳам қатнаша оладиган, юра оладиган бўлиб қолди. Аммо унинг касали яна қайталанаверди.

Абу Убайд ал-Жузжоний Абу Алининг сўнгги дамлари ҳақидаги маълумотларида шуларни битади. "Сўнгра Алоуддавла Ҳамадон томонга юриш бошлади. Шайх у билан бирга сафарга чиқди. Йўлда, ҳали Ҳамадонга етиб

келмаслариданоҳ Шайхнинг яна ўша дарди қўзиб қолди. Энди у бутунлай кучдан қолганига, касалдан халос бўлмаслигига ишонди. Ниҳоят у ўзини ўзи даволашдан тўхтади. Ўшанда Шайх: "Танамни идора қилаётган мудир уни тузатишдан ожиздир, энди бундан бўён муолажа фойда бермайди,"— деди.

Шундай ҳолатда Шайх бир неча кун даво олмасдан қолди, кейин у тангри даргоҳига кўчди".

Бу воқеа 428 ҳижрий — 1037 милодий йилда юз берди. Ибн ал-Асир ўз китобида 428 (1037) йил воқеалари ичида Ибн Сино ҳақида яна шуларни ёзади:

"428 (1037) йили шайбон оёида машҳур ҳаким ва файласуф бўлмиш, файласуфлар оқимларига доир турлитуман таснифлар эгаси Абу Али ибн Сино вафот этди. Унинг вафоти Исфаҳонда бўлган, у Алоуддавла Абу Жаъфар Кокуя даргоҳида хизмат қилар эди. Ҳеч шакшубҳасиз, Абу Жафар бузуқ эътиқодли одам эди. Шунинг учун Ибн Сино унинг юртида ўз таснифларида шариат йулларидан четга чиққан ва уни рад ҳам қилган", дейди.

Шундай қилиб Ибн Сино таржимаи ҳоли ҳақида ёзганларимизни хулосаласак, қуйидаги манзара кўз олдимизга келади:

Ибн Сино ҳижрий йили билан 370 ва милодий билан 980 йили ҳозирги Ўзбекистон Республикаси Бухоро вилояти Пешку туманидаги Афшана қишлоғида дунёга келди. Ҳозирча унинг туғилган куни аниқ эмас, аммо у туғилган ой маълум; у ҳижрий қамарийнинг сафар ойида туғилди. Ўша йилнинг сафар ойига эса милодий йилнинг 16 августидан то 14-сентябргача бўлган муддат оралиғи киради. Демак, Ибн Сино мана шу муддат ичида туғилган бўлиб чиқади.

Ибн Сино таржимаи ҳоли ҳақида ёзмоқчи бўлган олимлар бу борада кўпинча сафар ойининг биринчисини туғилган куни деб эслайдилар. Шу сабабдан баъзи китобларда Ибн Сино туғилган куни 16 август деб олинган. Ваҳоланки 16 август сафар ойининг биринчи кунидир, ҳолос. Ибн Сино 985—1005 йиллар ораси Бухоро шаҳрида яшади, таълим олди, олим бўлиб етилди.

1005—1011 йиллар ораси Ибн Сино ситти йил давомида Хоразмда яшади, у ердаги олимлар билан ҳамкорлик қилди, таълиф ишлари билан машғул бўлди. 1012—1014 йиллар ораси Абу Али Журжонда яшади. 1014 йили у

¹ Бу ой фақат Ибн ал-Асирда учрайди ҳалос. Бошқа барча муаллифларда рамазон ойи дейилган. Ибн ал-Асир, 170-бет.

Ҳамадон шаҳридаги Ибн Сино мақбараси.
1954 йили қурилган

Райга кўчади, 1015 йилнинг охирларида у Ҳамадонга ўтиб, бу ерда чамаси саккиз-тўққиз йил яшади ва ниҳоят 1023 йилдан то умрининг охиригача Исфаҳон амирлигида яшайди.

Ибн Сино Ҳамадон ва Исфаҳонда уни дунёга машҳур қилган кўп асарларини ёзади.

Ибн Синонинг вафоти эса 428 ҳижрий қамарий йилининг рамазон ойи биринчи жумасида юз берган. Бу эса милодий 1037 йилига тўғри келади. Ибн Сино ҳақида ёзган кўпчилик муаллифлар унинг рамазон ойининг биринчи жумасида вафот этганини қайд этганлар. Юқорида келтирилгандек рамазон ойининг биринчи куни эса 18 июнь шанба кунига тўғри келади. Шунга кўра бу ойнинг биринчи жумаси куни 24 июнь бўлади. Бундан чиқди, Ибн Сино 1037 йил 24 июнда жума куни вафот этган бўлиб чиқади.

Ибн Сино ёшини ҳижрий қамарий йил билан ҳисобланса, 58 йилу 7 ой яшаган бўлиб чиқади. Милодий йил билан ҳисобланса унинг умри 57 га ҳам етмайди. Шунга кўра, ҳали Ибн Синонинг туғилган куни ноаниқ

бўлиб, фақат унинг ойи маълум бўлгани ва шу ойнинг биринчи кунини ҳозирча тахминан Ибн Сино туғилган кун деб олиб турсак, у ҳолда аллома Абу Али 56 йилу 10 ою 9 кун яшаган бўлиб чиқади. Бордию бу йилларни ойга айлантирсак, у ҳолда Ибн Сино 682 ою 9 кун умр кўрган бўлади.

АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ ЎЗ ТИЛИДАН ЁЗИБ ОЛИНГАН ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

"Отам асли балхлик¹ эди. Нуҳ Ибн Мансур² замонида у ердан Бухорога кўчиб келиб, у даврда Бухоро атрофидаги Хурмайсан³ деган қишлоқда маъмурий ишларга бошчилик қилган. (Хурмайсан) Бухоронинг энг йирик қишлоқларидан саналар эди. Унинг яқинида Афшана деган бир қишлоқ ҳам бор. Отам ўша қишлоқдан онамга уйланиб, шу ерда туриб қолади. Мен шу ерда туғилганман, кейин укам⁴ туғилди.

Сўнгра биз Бухорога кўчиб келдик. Мени Қуръон ва адаб (илмларини)⁵ ўқитадиган муаллимларга топширдилар. Ёшим ўнга тўлганда мен Қуръонни ва адаб (илмларидан) кўпини ўзлаштириб олган эдим, ҳатто одамлар менга ажабланидиган ҳам бўлди. Отам мисрликлар даъватини қабул қилганлардан бўлиб, исмоилийлардан ҳисобланарди ва уларнинг нафс (жон) ва ақл ҳақидаги гапларини ва тушунчаларини эшитиб юрардим, укам ҳам шундай қиларди. Кўпинча улар бу хусусда ўзаро суҳбатлашиб ўтиришганда мен уларнинг

¹ Балх — ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги шаҳар. Термез шаҳридан 70-80 км. нарида.

² Нуҳ ибн Мансур (976—997) — сомонийлар амираи. Ибн Сино "Мабоҳис нафсония" ("Нафсоний баҳслар") деган илк фалсафий асарини шу амирга бағишлаган. Бу асар "Ҳадиёт ар-раис" ("ар-Раис совғаси") деган ном билан ҳам машҳур бўлган. Амир вафот этган йилга эътибор берилса, Ибн Сино бу асарини ёзганида ҳали 17 га тўлмаган бўлиб чиқади.

³ Ҳозирги Рометон.

⁴ Укасининг оти Маҳмуд бўлган.

⁵ Адаб илмлари деганда тил қондалари, баён, маоний, аруз ва қофия тушунилади. — Ред. Бу ерда "Ред" деб ёзилган изоҳлар таржимаи ҳолининг 1980 йилда рисола сифатида "Фан" нашриётида чоп этилганда унинг маънуй муҳаррири бўлган У. И. Каримовга тегишли.

гапларини эшитиб, нима ҳақда гапирётганларини тушуниб юрар эдим, лекин кўнглим бунга қабул этмас эди. Улар мени ҳам (ўз таълимотларига) даъват қила бошладилар. Улар фалсафа, ҳандаса (геометрия) ва ҳинд ҳисоби ҳақида кўп гаплашар эдилар.

(Отам) мени ҳинд ҳисобини биладиган бир резаворфурушга юбора бошлади, мен ундан (ҳинд ҳисобини) ўргандим. Кейин Бухорога Абу Абдуллоқ Нотилий келиб қолди, у кишининг файласуфлик даъвоси бор эди. Менга таълим беради, деган умидда отам у кишини уйимизга кўчириб келди. Унинг келишидан олдин ҳам мен фикҳ билан шуғулланиб, бу хусусда Исмоил Зоҳид деган кишининг ҳузурига қатнаб юрар эдим.

Шу билан мен талаб қилиш йўлларини ва жавоб берувчига эътироз билдириш усулларини, уларда жорий бўлган йўсинда билиб олиб, бу соҳани энг яхши биладиганлардан бўлиб қолган эдим.

Кейин Нотилийдан "Исоғужи"² китобини ўргана бошладим. У менга жинснинг таърифи ҳақида гапириб, "Жинс нима?" деб сўралганда, "турли навлардан иборат кўп нарсаларга жинс деб айтилади" деб жавоб берилади деганида, мен унга шундай таъриф бердимки, ундай гапларни (Нотилий) ҳали эшитмаган экан. У мендан жуда ҳайратга тушди, отамга мени илмдан бошқа нарса билан шуғуллантормасликни уқтирди.

У менга қайси масала ҳақида гапирмасин, мен бу масалани ундан кўра дурустроқ тасаввур қилардим. Ниҳоят мен мантиқнинг оддий масалаларини у кишида ўқидим, лекин мантиқнинг нозик томонларидан у беҳабар экан.

Шундай қилиб (мантиққа оид) китобларни ўзимча ўқишга киришдим, уларга битилган шарҳларни мутолаа қила бошладим ва, ниҳоят, мантиқ илминини пухта билиб олдим.

Уқлидус³ китоби ҳам шундай бўлди; унинг бош қисмидан беш ё олти та теоремаларни унинг олдида ўқидим. Ундан кейин китобнинг қолган қисмидаги (масалаларни) ўзимча счишга киришдим. Сўнгра "ал-Мажи-

¹ Фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги.

² Исоғужи — Исағоги — мантиқ фанига кириш; бу ерда Порфирийнинг шу номли асари назарда тутилади.

³ Уқлидус — Эвклид — эраимизгача 355—315 йилларда яшаган қадимги юнон математиги.

стий"¹га ўтдим. Унинг муқаддимасини ўқиб бўлиб, ҳандасий шаклларига етганимда Нотилий менга шундай деди:

"Энди уни сен ўзинг ўқиб, ўзингча ечишга ҳаракат қилавер, кейин менга айтиб берасан, мен сенга тўғри ё нотўғрилигини кўрсатаман".

У киши бу китобдан дурустроқ хабардор эмас экан. Мен бу китобни ўзимча ўзлаштиришга киришдим. У кишига қанчадан-қанча шакллари тушунтириб берардим, шунга қадар у буларни билмас экан.

Кейин Нотилий мени қолдириб, Гурганч томонга жўнаб кетди. Мен эса "Фусус"² китобини, табииёт ва илоҳиётга оид шарҳларни ўрганиш билан шуғулландим.

Мен учун илм эшиклари очила бошлади. Кейин тиб илми билан шуғулланишга майл этдим ва унга оид китобларни ўқишга тушдим. Тиб илми қийин илмлардан эмас, шу сабабли қисқа муддат ичида бу (фанда жуда) илғорлаб кетдим, энди ҳатто билимдон табиблар ҳам келиб, ҳузуримда тиб илмидан дарс оладиган бўлдилар. Беморларни ҳам кўриб турардим ва (шу йўсинда) орттирган тажрибаларим натижасида муолажа эшиклари менга шу қадар (кенг) очилиб кетдики, уни таърифлаб бериш қийин.

Шу билан бирга баъзан фикҳни ўрганишда ҳам давом этар эдим ва шу хусусдаги мунозараларда иштирок этиб турардим. Бу вақтда мен ўн олти ёшда эдим. Кейин яна бир йил илм ва мутолаага берилдим, мантиқ ва фалсафанинг ҳамма қисмларини қайтадан ўқиб чиқдим. Уш кезларда мен бирор кечанинг ҳам охиригача ухлама кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланма эдим. (Мантиққа оид) равшан ва аниқ бир қанч (қоидаларни) жамладим. Ҳар бир ҳужжатни текшираёганимда бир қанча қиёсий муқаддималардан исбот қилиб, уларни шу равшан (қоидалар) нуқтаи назаридан тартиб солардим. Кейин у муқаддималарнинг шартларини назарга олиб, улардан чиқадиган хулосага қарардим. Ниҳоят бу масалада ҳамма нарсанинг асл-моҳияти менга аён бўлиб қоларди.

Агар бирор масаладан бошим қотиб, қиёсда ўртача таърифни топа олмасам, жоме масжидига борардим ва

¹ Ал-Мажистий — қадимги юнон астрономи Птоломейнинг (II аср) "Алмагеста" асари.

² ал-Фусус — бу ерда файласуф Форобийнинг "Фусус ал-ҳикам" ("Фалсафанинг қимматбаҳо тошлари") номли асари ҳақида гап борапти.

намоз ўқиб яратувчига ёлборардим, натижада қоронғу нарсалар менга ойдинлашар, мушкуллар осон бўлар эди.

Кечалари эса уйимга қайтиб келардим-да, олдимга чироқни қўйиб олиб фақат ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим. Мабодо уйқу босса ёки ўзимни ҳорғин сезсам, қувватни қайтариш учун бир қадаҳ шароб ичиб кейин яна ўқишга тушардим. Агар бир оз уйқуга кетсам, тушимда ўша ўнгимдаги масалаларни кўрардим ва кўп масалалар тушимда аён бўларди. Ана шу зайдда ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим ва улардан инсон имконияти даражасида хабардор бўлдим. Ўша вақтларда билганларим, ҳозирги билганларимчалик эди; бугунги кунгача (билимимга) бирор нарса қўшилмади.

Шу йўсинда мантиқ, табиёт ва риёзий илмларни пухта ўрганиб олдим, кейин илоҳиётга ўтиб "Мо баъда ат-табиа"ни ўқишга киришдим. Лекин унда нималар дейилганини тушунолмасдим ва китоб ёзган кишининг мақсади мен учун қоронғу эди. Ҳатто уни қирқ бор қайта ўқидим ва у менга ёд бўлиб кетди, лекин шунда ҳам мен (китобни) ва унинг мақсадларини тушуна олмасдим. Ниҳоят, умидимни узиб, бу тушуниб бўлмайдиган китоб, дедим.

Аммо кунлардан бир кун аср вақтида китобфурушларнинг олдига бориб қолдим. Унда бир даллол муқоваланган китобни қўлида тутганича уни мақтарди. Уни менга ҳам кўрсатди. Мен бу илмдан фойда йўқ, деган хаёлда унга қиё боққим ҳам келмай, рад қилдим. Даллол менга: "Бу китобни сотиб ол, нархи арзон — бу дирҳамга бераман, эгаси пулга муҳтож", — деди. Мен китобни сотиб олдим. Қарасам, бу Абу Наср Форобийнинг ўша "Мо баъда ат-табиа" китоби мақсадлари ҳақида ёзган асари экан. Уйга қайтиб, тезда уни ўқишга киришдим. Китоб дилимда ёд бўлиб қолгани сабабли унинг мақсадлари менга дарҳол аён бўлди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим ва тангри таолога шукр айтиб, ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча нарса садақа қилдим.

Бу вақтда Бухоронинг подшоҳи Нуҳ ибн Мансур эди. Иттифоқо у бир касалликка дучор бўлиб, табиблар у ҳақда бир фикрга келиша олмадилар. Кўп ўқийдиганлигим туфайли, номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган эди. Подшоҳ ҳузурида менинг ҳақимда гапириб, ундан мени чақиртиришни сўрашибди. Мен бориб (та-

¹ Бу ерда Аристотелнинг "Метафизика" китоби назарда тутиляпти.

библар билан) биргаликда (шоҳ)ни даволашда иштирок этдим ва шу орқали унга танилдим.

Бир куни шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар эса устма-уст тахлаб қўйилган эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикҳга оид (асарлар) турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада маълум бир фанга оид китоблар (тўпланган эди). Кейин биздан олдин ўтган олимлар китоблари рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керакларини талаб қилдим. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик ҳатто уларнинг номларини ҳам эшитмаган бўлса керак. Ўзим ҳам уларни бундан аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим. Шу билан ҳар бир муаллифнинг илмдаги даражасини билиб олдим.

Ёшим ўн саккизга борганда бу илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим. Ўша кезларда илмни кўпроқ ёдда сақлаб қолар эдим, ҳозир эса илмим кўпроқ етилган, аммо билим—битта ва ўшандан бери менда янги бир нарсa қўшилгани йўқ.

Абулҳасан ал-Арузий деган бир қўшним бор эди. У мендан бу илмларнинг ҳаммасини ўз ичига оладиган бир китоб ёзиб беришимни сўраган эди. Мен унга "ал-Мажмуъ" (Тўплам)ни тузиб бердим, китобнинг отини ҳам шундай, "Тўплам" деб қўйдим. Унга риёзиётдан бошқа барча илмларни киритдим. Ўшанда йигирма бир ёшда эдим.

Яна бир, Хоразмда туғилган Абу Бакр ал-Барақий деган қўшним ҳам бор эди, у киши табиатан фақиҳ бўлиб, фикҳ, тафсир ва зоҳидликда ягона ва шу илмларга мойиллиги бор эди. Шу киши мендан китобларга шарҳ ёзиб беришимни сўради. Мен унга йигирма жидда келадиган "ал-Ҳосил ва ал-маҳсул" деган китоб ёзиб бердим. Бундан ташқари, унга ахлоққа оид яна бир китоб ёзиб бердим, номини "Китоб ул-бирр ва-л-исм" ("Саховат ва жиноят ҳақида китоб") деб қўйдим. Бу икки китоб ундан бошқа ҳеч кимда йўқ, чунки у киши улардан нусха кўчириб олиш учун ҳеч кимга бермаган.

Бу орада отам вафот этиб¹, аҳволимда ўзгариш юз берди: султон ҳузуридаги вазифалардан бирини ўз зим-

¹ Ибн Сино отаси 1002 йили вафот этади, бу вақтда Абу Али 22 ёшда эди.

мамга олдим. Кейин зарурат юзасидан Бухорони тарк қилишга, Гурганж¹ томонга кўчишимга тўғри келди. У ерда илмларни севувчи Абу-л-Ҳусайн ас-Саҳлий вазир эди. У ернинг амири ҳузурига бордим, амир Али ибн Маъмун² эди. Мен у пайтда эғнимга тайласон³ ва тахтаулханакли⁴ фақиҳлар кийимини кийиб олган эдим. Мен учун менга ўхшаганларга етадиган миқдорда ойлик тайин қилишди. Ундан кейин зарурат Нисога⁵ кўчишимга мажбур қилди. Сўнг ундан Абивардга⁶, ундан Тусга, ундан Шиққонга, ундан Самниқонга, ундан Хуросон чегарасидаги Жожурмга⁷, ундан Журжонга (кўчдим); мақсадим Амир Қобуснинг⁸ ҳузурига бориш эди. Шу пайтда Қобусни тутиб, қалъалардан бирига, қамаб қўйишди ва у ўша ерда ўлди. Сўнггра Деҳистонга кетдим, у ерда қаттиқ касал бўлиб қолдим. Яна Журжонга қайтиб келдим ва у ерда менга Абу Убайд ал-Жузжоний келиб қўшилди. Шу кезларда ўз ҳолимни ифодалайдиган бир қасида ёздим, унда мана шу байт ҳам бор эди:

Мен улуг бўлганимда кенг шаҳар сигдиролмай қолди,
Қимматим ошганида харидорсиз қолдим".

ШАЙХ АР-РАИСНИНГ ҲАМРОҲИ АБУ УБАЙД АЛ-ЖУЗЖОНИЙ АЙТАДИ:

Шайхнинг ўз тили билан менга айтганлари мана шулардан иборат. Бундан буюғига унинг аҳволи ҳақида ўз кўзим билан кўрганларимни (келтираман).

"Журжонда Абу Муҳаммад аш-Шерозий деган бир киши бор эди. Шу киши ўша илмларни яхши кўрар эди. Шайх учун ёнидан бир уй сотиб олиб, уни ўша ерга жойлаштирди. Мен ҳар куни (устознинг) олдига бориб

¹ Гурганж — Хоразм ўлкасининг қадимги пойтахти, ҳозирги Қўҳна Урганчдан жануброқда жойлашган эди. — Ред.

² Али ибн Маъмун 997—1009 йилларда ҳукмронлик қилган Хоразм шоҳи.

³ Тайласон — бир учи кифтга, бошқа учи кўкракка ташланиб юриладиган ўрама — ридо, кенг шарф.

⁴ Тахтаулханақ (сўзма-сўз — энгак ости) — салланинг бир учи, энгак-томоқдан ўтказиб ўраш усули.

⁵ Ҳозирги Туркменистондаги қадимий шаҳар номи.

⁶ Абивард — баъзан Бивард деб ҳам учрайди, Жағубий Туркменистонда жойлашган шаҳар.

⁷ Тус, Шиққон, Саманқон, Жожурм — Хуросондаги шаҳарлар номлари.

⁸ Шамс-ул-Маоллий Қобус ибн Вушмагир (баъзи манбаларда Вашим-гир) Журжон амири (976—1012).

турардим ва "ал-Мажистий" китобини¹ уқирдим. Шунда мен у кишидан мантиқни айтиб турсангиз, деган эдим, у киши менга "ал-Мухтасар ал-авсат фи-л-мантиқ" ("Ўртача қисқа мантиқ")ни² айтиб турди, мен ёзиб олдим. Абу Муҳаммад аш-Шерозийга бўлса "Китоб ал-мабда ва ал-маод" ("Нарсаларнинг бошланғич ва аслига қайтиш китоби") ва "Китоб ал-арсод ал-куллия" ("Умумий кузатиш китоби")ни ёзиб берди. Шайх у ерда жуда кўп китоб тасниф этди, "ал-Қонун"нинг биринчи (китоби), "ал-Мажистийнинг қисқартмаси" ва кўп рисоалар шулар жумласидан. Ундан кейин ал-Жабал элида³ бошқа китобларни ёзди.

Мана бу унинг китоблари руйхати:

1. Китоб ал-мажмуъ — бир жилд.
2. Ал-Ҳосил ва ал-маҳсул — йигирма жилд.
3. Ал-Ансоф — йигирма жилд.
4. Ал-Бирр ва ал-исм — икки жилд.
5. Аш-Шифо — ўн саккиз жилд.
6. Ал-Қонун — ўн тўрт жилд.
7. Ал-Арсод ал-куллия — бир жилд.
8. Китоб ан-нажот — уч жилд.
9. Ал-Ҳидоя — бир жилд.
10. Ал-Ишорот — бир жилд.⁴
11. Китоб ал-мухтасар ал-авсат — бир жилд⁵.
12. Ал-Алоий — бир жилд⁶.
13. Ал-Куланж — бир жилд.
14. Лисон ал-араб — ўн жилд.
15. Ал-Адвият ал-қалбия — бир жилд.
16. Ал-Муъжаз — бир жилд.
17. Баъз ал-ҳикмат ал-машриқия — бир жилд.
18. Баён завот аж-жиҳа — бир жилд.

¹ Юқоридаги изоҳга қаралсин.

² Бу ерда ал-Жузжоний айтаётган китоб Аристотель мантигиининг қисқача хулосаси бўлса керак.

³ Жабал — ҳозирги Эроннинг гарб қисмига жойлашган Ироқи Ажам (ёки форс Ироқи) — Ред.

⁴ Бу Шайхнинг ҳозир ҳам мавжуд бўлган "ал-Ишорот ва ат-таъбиҳот" деган асарининг ҳикмат қисми бўлса керак, чунки "ал-Ишорот"нинг мантиқ қисми қуйида алоҳида келган.

⁵ Бу мантиққа онд бўлган "Ўртача қисқа мантиқ" асари бўлиши керак.

⁶ Бу Ибн Синонинг ҳозир "Доғишнома" номи билан машҳур бўлган ва нашр этилган асаридир.

19. Китоб ал-маод — бир жилд.
20. Китоб ал-мабда ва ал-маод — бир жилд.
21. Китоб ал-мубоҳасот — бир жилд.

Мана булар Шайхнинг рисоаларидан¹

22. Ал-Қазо ва ал-қадар.
23. Ал-Олат ар-расадия.
24. Ғараз қотиғуриёс.
25. Ал-Мантиқ би аш-шеър.
26. Ал-Қасоид фи-л-узмат ва-л-ҳикмат.
27. Фи ал-ҳуруф.
28. Тааққуб ал-маводиъ ал-жадалия.
29. Мухтасар Уқлидус.
30. Мухтасар фи набз би-л-ажамия.
31. Ҳудуд.
32. Ал-Ажром ас-самовия.
33. Ал-Ишорот ила илм ал-мантиқ.
34. Ақсом ал-ҳикма.
35. Фи ан-ниҳоят ва-л-ло ниҳоят.
36. Ал-Аҳд ("Бурч" — бунни Шайх узи учун ёзган).
37. Ҳай ибн Яқзон.
38. Фи ан абъод ал-жисм ғайр зотия лаҳу.
39. Хутаб.
40. ал-Калом фи-л-ҳиндибо.
41. Фи аннаҳу ло яжузу ан якуна шайъ ваҳид жавҳариян ва арадиян.
42. Фи анна илм Зайд ғайр илм Амр.
43. Рисоил лаҳу ихвония ва султония (Ибн Синонинг ёр-биродарларга ва султонларга онд бўлган рисоалари).
44. Масоил жарат байнаҳу ва байна баъд ал-фузало ("Ибн Сино билан бошқа фозил кишилар уртасида утган масалалар").
45. Китоб уюн ал-ҳикма.
46. Китоб аш-шабака ва ат-тайр.
47. Китоб ал-ҳавоши ала ал-қонун.

Сунгра (Шайх) Райга кучди ва Сайида ва унинг ўғли Маждуддавла хизматига кирди. Улар Шайхнинг кимлигини унинг билан бирга етиб келган китоблардан билишди, негаки бу (китоблар) унинг қадр-қимматини курсатиб турар эди. Бу пайтларда Маждуддавлани савдойи касали енгиб қуйган эди. Шайх уни даволаш билан машғул бўлди. Ўша ерда у "Китоб ал-маод"ни ёзди. Шайх

¹ Рисоалар одатда кичик бўлганлиги учун ҳажми курсатилмаган.

у ерда то Шамсуддавланинг ҳузурига боришга отлангунча қолди, бу эса Ҳилол ибн Бадр ибн Ҳасанвайх ўлдирилиб, Бағдод аскарлари чекинган вақт эди. Кейин юз берган баъзи бир сабаблар уни Қазвин томонга, у ердан эса Ҳамадон тарафга жўнашга ва Кадбонувайх хизматига киришга мажбур этди. Шунда иттифоқо Шайх аҳволидан хабар топган Шамсуддавла уни ўз ҳузурига чақиртирди, чунки бу пайтда у қуланж¹ касаллигига гирифтор бўлган эди. Шайх уни тангри таоло шифо бергунга қадар даволади, бунинг эвазига ундан кўпгина яхши совғалар олди ва қирқ кечаю қирқ кундуз унинг ҳузурида бўлиб, уйига қайтди. Шу тариқа Шайх амирнинг яқин кишиларидан бири бўлиб қолди. Сўнгра амир билан Аназ ўртасида уруш бошланиб, амир Қармисинга юриш бошлаганида Шайх уни кузатиб юрди. Амир эса енгилиб, Ҳамадон томон қайтди. Бу орада (Ибн Синодан) вазирликни қабул этишини илтимос қилдилар, у қабул қилди. Кейин унга қарши аскарлар исёни юз берди. Чунки улар (Шайхдан) ҳайиқар эдилар. Улар Шайхнинг уйига бос-тириб кириб, уни қўлга оладилар, мол-мулкни талаб, бор нарсаларини талон-торож қиладилар ва амирдан уни ўлдиришни талаб қиладилар. Лекин (амир ўлдиришга) кўнмай, уни давлат ишларидан четлатишга қарор қилади, шу билан ҳарбийларнинг талабини қондирмоқчи бўлади².

Шу тариқа Шайх қирқ кун Абу Саъд ибн Дахдуқнинг уйида яшириниб ётди. Бу орада амир Шамсуддавланинг қуланж касали яна тутиб, у Шайхни топиб келишни сўради. Шайх амир ҳузурига келгач, амир ундан кўп узр сўради. Шундан сўнг у амирни даволашга киришди ва унинг қошида иззат ва ҳурматда яшай бошлади, сўнг вазирлик унга иккинчи бор қайтиб келди.

Кейин мен Шайхдан Аристотель китобларига шарҳ ёзиб беришни илтимос қилдим. Шунда у: "Бу ишга ҳозирча қўлим тегмайди, вақтим йўқ. Лекин, агар сен рози бўлсанг, шундай қиламан; мен у китобга бу илмлардан нимани тўғри ҳисобласам, ўшалардан киритаманда, мухолифлар билан мунозара қилмайман ва уларнинг фикрларини рад ҳам қилиб ўтирмайман".

¹ Қуланж — йўгон ичакда бўладиган касаллик, колит — Ред.

² Манбаларга қараганда, аскарларга маош тўлаш кечиктирилган. Бунга Ибн Сино айбдор деб ўйлашган аскар бошлиқлари унга қарши исён кўтаришган. Якубовский А. Ю. Ибн Сина, "Материалы научной сессии", Тошкент, 1953, 6-бет.

Мен бунга рози бўлдим, Шайх "аш-Шифо" деб атаган китобнинг табиёт қисмини ёзишга киришди. Бу пайтда у "ал-Қонун"нинг биринчи китобини ёзиб тугатган эди.

Ҳар куни кечаси унинг уйида толиби илмлар йиғилар эдилар. Мен "аш-Шифо"дан ўқир эдим. Мендан бошқаси навбати билан "ал-Қонун"ни ўқир эди. Булардан бўшаганимиздан кейин ҳар хил ашулачи ва созандалар келар ва шароб мажлиси керакли жиҳозлари билан муҳайё қилиниб, биз шулар билан машғул бўлардик. Шайх кундузлари амир хизмати билан банд бўлгани сабабли, дарсни қечалари берарди. Шу тариқа бир қанча вақтни ўтказдик.

Кейин Шамсуддавла Торим томонга юриш бошлаб, уларнинг амири билан уришмоқчи бўлди. Лекин у ерга яқин қолганда амирнинг қуланжи яна тутиб қолди, бу гал унинг дарди жуда оғирлишган, касалига бошқа дардлар ҳам қўшилган эди. Чунки амир тартибсиз турмуш кечирар, Шайхнинг айтганларига қулоқ солмас эди. Амирнинг вафотидан қўрққан ҳарбийлар, уни тахтиравонга солиб, Ҳамадон томон қайтиб кетдилар, лекин амир йўлда тахтиравонда вафот этди³.

Кейин Шамсуддавланинг ўғлига қасамёд этиш маросими бўлди³ ва ундан Шайхни вазир қилиб тайинлашни сўрадилар. Лекин (Шайх) бундан бош тортиди ва Алоуддавллага яширинча хат ёзиб, унга хизмат қилиш истаги борлигини ва уни ўз яқинларига қўшишни илтимос қилди. Ўшанда Шайх Абу Ғолиб ал-Аттор деган кишининг уйида яшириниб ётар эди. Мен ундан "аш-Шифо" китобини тугатиб беришни сўрадим. (Шайх) Абу Ғолибни чақириб ундан қоғоз ва сиёҳ келтиришни илтимос қилди. У киши сўраганларини келтириб бергач, Шайх саккиздан бир табақ (ўлчовли) қоғознинг қарийб йигирма жузвига ўз қўли билан масалаларнинг сарлавҳасини қоғозга тушириш билан икки кунни ўтказди, шунда у бирорта китобга ҳам қарамади, бирорта асл манбага ҳам мурожаат этмади, балки барчасини ёддан, ўз кўнглидан чиқариб ёзарди. Кейин Шайх шу (қоғоз) ва жузвларни олдига қўйганича (сарлавҳалари) ёзиб қўйилган ҳар бир маса-

¹ Заҳируддин ал-Байҳақийда, бу ўринда, ал-Маъсумий бўлса навбати билан "Қонун"ни ўқир эди, Ибн Зайла бўлса навбати билан "ал-Ишорот"ни, Баҳманёр бўлса "ал-Ҳосил ва ал-Маҳсул"ни ўқирди (62-бет), дейилган.

² Шамсуддавла 319 (1021)да вафот этган.

³ Унинг ўғли Самоуддавла 1021—1028 йиллар орасида ҳукм сурган.

лага назар ташларди-да, уларга шарҳ ёзишга киришарди. У ҳар куни эллик варақ ёзар, шу тариқа "аш-Шифо" китобининг табиёт ва илоҳиёт ҳақидаги қисмларини батамом ёзиб тугатди, фақат "ал-Ҳайвон" ва "ан-Набот" қисмларигина қолган эди. Яна ("аш-Шифо"нинг) мантиқ қисмини ҳам ёза бошлаган ва унинг бир бўлимини тугатган ҳам эди.

Шундан сўнг Тожулмулк¹ Шайхни Алоуддавлда билан ёзишма олиб борган деб уни ёмонлай бошлади, ҳатто уни қидиришга тушди. (Шайхнинг) душманларидан бири унинг беркиниб турган жойини кўрсатиб берди ва уни тутиб олиб, Фараджон деган қалъага қамадилар. Шу ерда бир қасида ёзган эди, унда (мана бундай сатрлар ҳам бор эди):

Кирмагим бунга аён ўзинг кўриб турибсан,
Барча шубҳа бу ердан чиқишда.

(Шайх) бу қалъада тўрт ой қолиб кетди. Кейин Аллоуддавла Ҳамадонга юриш қилиб, уни эгаллади. Тожулмулк эса қочиб, худди ўша қалъага бориб қолди. Бу орада Алоуддавла Ҳамадондан чиқиб кетган эди, шундан сўнг Тожулмулк ва Шамсуддавланинг ўғли Ҳамадонга қайтдилар ва Шайхни ҳам бирга олиб келдилар. Шайх ал-Алавий деган кишининг уйига жойлашди ва бу ерда "аш-Шифо" китобининг мантиқ қисмини тасниф қилиш билан шуғулланди. Қалъада эса "ал-Ҳидоя" ва "Ҳайй ибн Яқзон" ва "Китоб ал-қуланж" асарини ёзди. "Ал-Адвият ал-қалбия" асарини эса у Ҳамадонга кириб келаётган кезларида ёзган эди.

Шу тариқа бир қанча вақт ўтди ва шу фурсатда Тожулмулк (Шайхга) чиройли ваъдалар бериб турди. Сўнгра Шайх Исфаҳонга кетадиган бўлиб қолди ва яширинча шаҳардан чиқиб кетди. Ўшанда мен, Шайхнинг укаси (Маҳмуд) ва икки хизматкори сўфилар кийимида у билан биргаликда эдик. Исфаҳон дарвозаси олдидаги Табаронга кўп қийинчиликлар билан етиб келгач, бизни Шайхнинг дўстлари ва Алоуддавланинг яқинлари ва махсус кишилар кутиб олдилар. Улар Шайхга махсус кийим ва уловлар тортиқ қилдилар. Уни Кунигунбаз деган маҳаллада Абдуллоҳ ибн Бобий деган кишининг уйига жойлаштиришди. Бу жойда зарур бўлган барча жиҳозлар ва палослар мавжуд эди. Кейин у Алоуддавла

¹ Амир Самоуддавланинг аёнларидан — ред.

мажлисида иштирок этди ва у мажлисда ўзига муносиб иззат ва икромлар кўрди. Алоуддавла буйруғига биноан ҳар жума куни кечқурунлари унинг ҳузурида мунозара учун ҳар хил табақадаги олимларнинг йиғилиши одат тусига кирган эди. Шайх ҳам шулар жумласидан бўлиб, ҳеч қайси олим бирон илмда унга бас келолмасди.

Исфаҳонда Шайх "аш-Шифо" китобини тугатиш билан банд бўлди ва "Мантиқ" билан "ал-Мажистий"ни тамомлади. Бунгача эса Уқлидус (негизлари)нинг қисқартмасини ва арифметика ҳамда мусиқа ҳақидаги қисмини ёзиб тамомлаган эди. Бу ерда у математика (қисми)нинг ҳар бир китобига қўшимчалар киритди, чунки муаллиф бунга жуда катта эҳтиёж сезган эди.

Аммо "ал-Мажистий"га келганда (шунини айтиш керакки), Шайх унга "ал-Мажистий"нинг охирида параллакс ҳақида ўнта теорема киритди ва астрономияга оид шундай нарсаларни киритдики, буни унгача ҳеч ким амалга оширолмаган эди. Уқлидус китоби билан ҳам шундай иш қилди, шу билан бирга, ҳисоб қисмига ҳам чиройли ўзига хос (нарсалар) киритди.

Мусиқа ҳақидаги қисмига эса ўзидан аввалгилар бе-хабар бўлган кўпгина масалаларни қўшди. Натижада Шайх "аш-Шифо" номи билан танилган китобининг "Китоб ан-набот" ва "ал-Ҳайвон" қисмидан ташқари барча қисмларини тугаллади.

Бу қисмларини эса Алоуддавла Собурхостга юриш қилган йили йўлда ёзди. Шу билан бирга "ан-Нажот" китобини ҳам йўлда ёзиб тугатди. Шайх бу орада Алоуддавланинг ишончли ва хос кишиларидан бўлиб қолди ва бундай аҳвол то Алоуддавла Ҳамадонга юриш қилишга қарор қилиб йўлга отлангунга қадар давом этди. Шайх ҳам у билан бирга йўлга чиқди.

Бир куни кечаси Алоуддавла ҳузурида қадимги даврдаги кузатишлар асосида тузилган тақвим — календарь бўйича иш юритишнинг зарари ҳақида гап айланиб қолади. Амир Шайхга шу юлдузлар устида кузатишлар олиб боришни буюради ва бу иш учун зарур бўладиган маблағ ажратди. Шайх ҳам бу ишга киришиб кетди. Менга эса зарур асбоблар тайёрлаш ва уларни ясайдиган кишиларни ёллашни топширди. (Кузатиш вақтида) жуда кўп масалалар аён бўлди. Аммо сафарнинг куплиги ва шу орқали туғилган тўсиқлар бу ишга зарар етказди.

Шайх Исфаҳонда "Китоб ал-Алоий" асарини ёзиб тугатди.

Шайхнинг ажойиб хислатларидан бири шу эдики, мен йигирма беш йил у билан бирга юриб ва унинг хизматида бўлиб қўлига тушган биронта ҳам янги китобни бошдан оёқ қараб (ўқиб) чиққанини кўрган эмасман. Аксинча, у китобнинг қийин жойлари ва мушкул масалаларинигина қарар ва шулар ҳақида китоб муаллифи нима демоқчи бўлганига диққат қилиб, унинг илмдаги мартабаси ва (масалаларни) тушуниш даражасини билиб олар эди.

Кунлардан бир куни Шайх амир ҳузурида ўлтирар эди, шунда Абу Мансур ал-Жаббон ҳам бор эди. Тилга оид бир масала устида гап кетди ва Шайх бу ҳақда ўз мулоҳазасини айтди. Абу Мансур Шайхга ўгирилиб қаради-да, шундай дейди: "Ҳақиқатан ҳам сен файласуф ва ҳакимсен, лекин тил илмини (чуқур) ўқимагансен, шунинг учун сенинг бу ҳақдаги гапларинг қониқтирарли эмас".

Шайхга бу гап оғир ботди. Уч йил давомида у тилга оид китобларни мутолаа қилди. Хуросондан Абу Мансур ал-Азҳарийнинг¹ таснифларидан бўлмиш "Таҳзиб ал-луға" ("Тилни тозалаш") китобини ҳам сўраттириб олди. Бу ерда Шайх тил билимида шундай юксак даражага эришдики, бу камдан-кам одамга муяссар бўларди. Ўша пайтда учта қасида ёзди ва буларда кам ишлатилдиган, нодир сўзларни ишлатди. Кейин яна учта китоб ёзди: буларнинг бирини Ибн ал-Амид² услубида, иккинчисини ас-Собий³ услубида, учинчисини эса ас-Соҳиб⁴ услубида яратди. Шайх бу китобларни муқовалаш ва жилдга эскирган тус беришни буюрди. Кейин шу тариқа муқоваланган китобни амирга бериб, уни Абу Мансур ал-Жаббонга кўрсатишни ва шундай дейишни илтимос қилди: "Биз бу китобни овга чиққан пайтимизда саҳродан топиб олдик. Буни кўриб ичида нима ёзилганини бизга айтиб бергин".

Абу Мансур (китобни) кўриб чиқди, лекин унда (ёзилганларнинг) кўпини тушуниш унга мушкул бўлди. Шунда Шайх унга қараб:

"Бу китобдаги сен тушунолмаётган нарсалар луғат китобларнинг фалон жойида айтиб ўтилган", дейди ва Абу Мансурга тилга оид жуда кўп машҳур китобларни эслатдики, ўзи ўша қийин сўзларни шу китоблардан

¹ Ал-Азҳарий (895—980) — йирик араб луғатшуносларидан.

² Вафоти 970.

³ Вафоти 994, ўз даврида стилист сифатида машҳур бўлганлардан.

⁴ Вафоти 995. Бувайҳийларнинг Исфакон ва Райдаги ҳокимининг вазири, тилшунос.

эслаб қолган эди. Абу Мансур ўшанда тил борасида унчалик пишиқ бўлмаган гапларни айтиб яхши қилмаган эди.

Энди Абу Мансур бу рисоалар Шайхнинг ўз таснифларидан эканини ва у буларни ўша кунги чеккан ҳижолатига жавобан ёзганини фаҳмлади. Шундан сўнг у гинани қўйиб, (Шайхдан) уэр сўради. Кейин Абу Али тилга оид китоб ёзди ва уни "Лисон ал-араб" ("Араб тили") деб атади. Тил ҳақида бундай китоб ёзилмаган эди. Лекин Шайхнинг вафотигача ҳам оққа кўчирилмай қолиб кетди ва бирорта одам жазм қилиб уни тартибга ҳам келтирмади.

Шайх беморларни даволаш жараёнида кўп тажриба ҳосил қилди. Буларни "ал-Қонун" китобига киритмоқчи бўлди, ҳатто буларни бўлимларга ажратиб ҳам чиқди. Лекин булар "ал-Қонун" китоби ёзиб тугатилишидан олдин йўқолиб кетди. Ўшандай тажрибалардан бири мана бу эди:

Кунлардан бир куни (Шайхнинг) боши оғриб қолди; у эса модда мия пардасига тушмоқчи ва натижада унда шиш пайдо бўлиши хавфи туғилади деб ўйладида, кўп муз олиб келишни буюрди. (Музни) майдалаб латтага ўради ва у билан бошини ёпиб қўйди. То оғриган жой қувват топиб ўша моддани қабул қилмайдиган бўлгунча бу ишни давом эттирди ва натижада тузалди.

(Тажрибаларидан) яна бири:

Хоразмда сил касали билан оғриган аёлга шакардан қилинган гулқанддан бошқа дори тановул қилмасликини буюрди. Ҳатто у хотин бир неча кун давомида юз манн (гулқанд) тановул қилди ва ниҳоят шифо топиб тузалиб кетди.

Шайх Журжонда "ал-Мухтасар ал-асғар фи-л-мантиқ" ("Кичик қисқартирилган мантиқ") асарини ёзган бўлиб, уни кейинчалик "ан-Нажот"нинг бош қисмига қўйди. Бу китобнинг бир нусхаси Шерозда пайдо бўлиб, у ердаги илм аҳллари уни ўқиб чиққан ва ундаги баъзи масалалар ҳақида уларда шубҳа пайдо бўлган. Кейин улар (саволларини) бир даста қоғозга ёзишган; Шероз қозиси ҳам шулар жумласидан экан. У қоғозларни мунозара илми билан машгул бўлган Иброҳим ибн Бобо ад-Дайлабийнинг дўсти Абулқосим ал-Кирмонийга йўллаган. Унга яна Абулқосимга ёзилган хатни ҳам қўшган. Бу икки хатни

¹ Бу ҳақда Ибн Сино "Қонун"да ҳам гапиради. "Қонун", III китоб, биринчи жилд, 503-бетига қаранг — ред.

(Исфаҳон томонга) кетаётган отлиқ қўлига тутқазиб, уларни шайх Абу Алига топширишни ва ундан жавоб ёзиб беришни сўрашни уқтирган.

Ниҳоят, жазирама иссиқ куннинг қуёш оққан пайтида Абулқосим Шайх ҳузурига кириб келди ва унга хат ва (саволлар ёзилган) қоғозларни топширди. Шайх хатни ўқиб Абулқосимга қайтариб берди, (саволлар ёзилган) қоғозларни эса ўз олдига ёйиб қўйди. У ерда ҳозир бўлганлар ўзаро гаплашар, Шайх эса қоғозларга қараб ўлтирар эди. Сўнгра Абулқосим чиқиб кетди, Шайх менга оқ қоғоз келтиришни ва уни бир неча тўп қилиб қирқиб қўйишни буюрди. Мен унга беш тўп қоғоз тайёрладим, уларнинг ҳар тўпи чорак фиръавний ҳажмдаги ўн варақдан иборат эди. Биз хуфтон намозини ўқидик. Шам келтирилди, Шайх шароб келтиришни буюрди, мени ва укасини ўтқазди ва шароб ичинглар, деб буюрди. Ўзи бўлса ҳалиги саволларга жавоб ёзишга киришди. У жавоб ёзар, ора-чора ичар, шу тариқа ярим кеча бўлди. Мен билан укасини уйқу босди ва бизларни кетишга буюрди. Саҳар пайти эшик тақиллади, (чиқиб) қарасам Шайхнинг юборган одами экан, мени чақиртириб юборибди. Кириб келсам, Шайх жойнамоз устида ўлтирар, олдиди эса беш тўп қоғоз турар эди.

"Мана буларни олгин-да, — деди Шайх — Абулқосим ал-Кирмонийга жўнат. Унга шуни айтиб қўй, чопар йўлидан кечикмасин деб, саволларига шошилиш равишда жавоб ёзим".

Мен (жавобни) Абулқосимга олиб борганимда, у ниҳоятда таажжубда қолди, чопарни жўнатиб бу воқеадан уларни хабардор қилди. Бу ҳодиса халқ ўртасида бир тарихий воқеа бўлиб қолди.

Шайх юлдузлар устида кузатиш ишларини олиб борганда ўз даврига қадар бўлмаган асбоблар ихтиро қилди. Бу тўғрида у бир рисола ҳам ёзди. Мен бўлсам саккиз йил давомида кузатув ишлари билан банд бўлдим, бундан мақсадим Батлимуснинг ўз кузатишларида айтган гапларини аниқлаш эди. Менга бу масалаларнинг баъзилари аён бўлди.

Шайх "Китоб ал-ансоф" ("Инсоф китоби") деган асар ёзди. Султон Масъуд Исфаҳонга бостириб кирган кунининг аскарлари Шайхнинг уйини талон-торож қилди, бу китоб ҳам ўша ерда эди ва ундан асар ҳам қолмади.

¹ Бу воқеа 1029 йили бўлган.

Шайхнинг барча қувватлари кучли эди, айниқса унинг мужомаат ишида шахвоний қуввати энг зўр ва кучли эди. У бунга қаттиқ берилган бўлиб, бу нарсани унинг мизожига ҳам таъсир қилган эди. Шайх эса ўз мизожининг кучига қаттиқ ишонган эди. Бу кайфият унда Караж дарвозаси олдиди Алоуддавла билан Топшфаррош ўртасида уруш бўлган йили қуланж касали тутгунга қадар давом этди. Шайх тезроқ тузалиш ҳаракатига тушди, чунки (Алоуддавланинг) енгилиш хавфи бўлиб, бундай касал ҳолида ҳаракат қилиши қийин эди. Шунинг учун у кунига саккиз марталаб ўзига ўзи ҳуқна (клизма) қилди. Натижада баъзи ичаклари яраланиб, шилиниб ҳам кетди. (Шайх) Алоуддавла билан бирга ҳаракат қилиб шошилиш равишда Изаж томонга жўнашга мажбур бўлди. Бу ерда қуланж оқибатида Шайхни тутқаноқ тутиб қолди. Шунга қарамасдан у ўзига-ўзи тадбир қилиб, ичак шилиниши ва қуланж қолдиқларига қарши ҳуқна қилишда давом этди. Бир кун ҳуқна қиладиган нарсани ичига икки донакдан карафс (селдерей) уруғи аралаштиришни буюрди, бу билан ичидаги елларни ҳайдамоқчи эди. Уни даволаётган табиблардан бири карафс уруғидан беш дирҳам солиб юборибди. Буни у атайлаб қилдими ё янглишдими, мен билолмадим, чунки мен бу иш устида бўлмаган эдим. Шу уруғнинг ўткирлигидан ичак шилиниши зўрайиб кетди. Тутқаноққа қарши митридат дорисини ичар эди. Хизматкорларидан бири (митридатга) кўпроқ афюн қўшиб берган ва Шайх уни ичган. Бунинг сабаби шу эдики, улар Шайхнинг кўп молига хиёнат қилган бўлиб, ўз қилмишларининг оқибатидан қўрқар ва шунинг учун унинг ўлимини кутган эдилар.

Шайхни шу аҳволда Исфаҳонга олиб келишди, у эса ҳамон ўзига-ўзи тадбир қилар эди. Заифликдан шу даражага етдики, ҳатто ўрнидан туришга ҳам мажоли келмай қолди. Лекин у ўзини-ўзи даволашдан тўхтамади, ҳатто юришга қурби келиб, Алоуддавла мажлисига ҳам қатнаша оладиган бўлиб қолди. Аммо у шундай ҳолатда бўлишига қарамай, ўзини сақламади, мужомаат ишларини кўпайтираверди. У дарддан бутунлай тузалиб кетмади, дарди баъзан қайталар ва баъзан аҳволи енгиллашар эди.

¹ Қуланж оқибатида баъзан тутқаноқ тутиши ҳақида "Қонун"да ҳам айtilган. III китоб, иккинчи жилд, 202-бет. — Ред.

² Донақ — 0,5 гр., дирҳам — 2,9 гр. — ред.

³ Митридат — таркибига афюн ва бошқа кўп нарсалар солиб тайёрланадиган мураккаб дори — Ред.

Шу вақт Алоуддавла Ҳамадон томонга юриш бошлади, Шайх у билан бирга сафарга чиқди. Йўлда, ҳали Ҳамадонга етиб бормаслариданоқ Шайхнинг дарди яна қайталади. Энди у бутунлай кучдан қолганини ва касалликни даф қилолмаслигини англади, натижада ўзини-ўзи даволашдан тўхтади. Шунда Шайх: "Танамни идора қилаётган мудир, уни тузатишдан ожиздир, энди бундан буён муолажа фойда бермайди", деди.

Шайх шу ҳолатда бир неча кунни кечирди, кейин у тангри даргоҳига кўчди. У эллик саккиз йил умр кўрди, вафот этган йили тўрт юз йигирма саккизинчи эди, туғилган йили эса уч юз етмишинчи эди¹, унинг қабри Ҳамадонда, унинг қибла томонидаги девор тагида".

Абу Убайд ал-Жузжонийнинг Шайх ар-Раис ҳақида айтганларининг охири мана шу.

АЛ-ЖУЗЖОНИЙНИНГ "АШ-ШИФО"ГА ЁЗГАН МУҚАДДИМАСИДАН

Менинг ҳикмат ва фалсафа илмларига бўлган ишқибозлигим, маърифатга астойдил иштиёқим ўз юртим, мамлакатимни тарк этиб, худо умрини узун қилгур шайхурраис Абу Алига эргашиб шаҳарма-шаҳар юришга мажбур этди. Нега десангиз, у ҳақда эшитиб юрган гапларга разм солсам, илм маърифатда зикр қилинадиган бундай улуғвор шахслар ва шундай соҳаларда ном чиқарган кишиларга нисбатан ҳам Абу Алига мойил бўлгим келарди.

Ўшанда эшитганларимга қараганда, Абу Али ҳали ёш ва ўсмирлик чоғида, ҳатто ёши йигирмадан ошмаган даврида ҳам бу илмларда маҳорат қозонган экан. Эшитишимча Абу Али кўп асарлар таълиф қилган, шу билан бирга бировга илм-маърифат беришдан қизганмайдиган ва ўз асарларидан бошқаларнинг нусха олишига рағбати зўр одам экан. Шунинг учун ҳам мен уни йўқлаб топишни ният қилдим, ростдан ҳам Абу Али мен ўйлагандек одам бўлиб чиқди.

Ундан ажралмайдиган бўлдим ҳамда унинг асарлар таълиф қилишига доим катта аҳамият бердим, борди-ю, асарлар таълиф этган бўлса, бу асарлар нусхаларини эҳтиётлаб сақлаш зарурлигини Абу Алидан ўтиниб сўраб эдим. Бу борада қилган жонбозликларимнинг нафи тег-

¹ Ибн Аби Усайбада йиллар янглиш берилган. Байҳақий ва Ибн ал-Қифтий матнларига қараб тўғриланди.

ди... Шундай қилиб, Журжондалигида, ёши ўттиз иккига яқинлашганида, уни ахтариб топдим. Ўшанда Абу Али султоннинг хизматида, унинг ишларини идора қилиш билан машғул эди. Бундай ишлар унинг кўп вақтини оларди. Мен эса, унинг озгина бўлса ҳам қулай фурсатни топиб, мантиқ ва тиббиётдан оз-моз айтиб турсангиз, мен уни ёзиб олсам, деган талаб қўйдим.

Мен йирик-йирик асарлар ёзишга даъват этадиган бўлсам, у ўз юртида қилган шарҳлари ва ёзган китобларини эслатар эди. Илгари ўз шаҳрида ёзган китоблари кўпчиликка тарқалиб кетганини ва айрим китоб муҳиблари, улардан нусха кўчириб олмасинлар, деб қизганиб, бировга бериб турмасликлари ҳақида ҳам эшитган эдим.

Абу Али мабодо бирор асар ёзса, ўзи учун дастхатини сақлаб қўймас экан. Ёзганларини устидан ўқиб, таҳрир қилмас, ҳатто уни оққа кўчириш одати ҳам йўқ экан; биров қайси мавзуда асар ёзиб беришни илтимос қилса, ўша фанни оғзаки айтиб турар, у эса ёзиб олар экан. Ҳатто ўзи таълиф қилса ҳам, уни бир нусха ёзар экан-да, ўша нусхани ҳам сўраган кишига бериб юборар экан. Ана шу туфайли ҳам унинг ёзган нарсалари йўқолиб кетиб бошқатдан заҳмат ва машаққат чекишга тўғри келар эди. Кейинроқ китоб нусхалари ўзида ҳам қоладиган бўлди. Мен у билан бир неча йил бирга яшадим. Бу борада Абу Али билан Журжондан Райга ва Райдан Ҳамадонга кўчиб бордим. Абу Али Шамсуддавланинг вазири лавозимида ҳам ишлади. Шайхнинг бу вазифа билан машғул бўлиши бизга қайғу ва ҳасрат келтирди, чунки унинг кўп вақти зое кетар эди.

Абу Али йўқолган асарларининг бирор нусхасини қўлга киритиш амри маҳол эди, шу туфайли бундай орзудан ҳам воз кечишга мажбур бўлар эдик. Шунда биз Шайхдан ўша асарларни қайта ёзиб беришни илтимос қилганимизда:

— Ўшал иборатлар ва уларнинг шарҳлари билан қайта бор банд бўлишимни вақтим тақозо этмайди,— дерди,— уни ёзиб чиқишга фурсатим ҳам йўқ. Агар ўзимда борларига қаноат қилсанглар, яқин орада, имкониятимга қараб, таъбимга тўғри келадиган тартиб билан мукаммал бошқа бирор асар ёзиб берарман.

Биз Абу Алининг бу фикрига розилик билдирдик. Ишнинг аввалини табиётдан бошлашга умид боғладик. Шу тариқа у ишга киришиб кетиб, йигирма варақ ёзди,

лекин кутилмаганда, султоннинг бунга монелик қиладиган иши чиқиб қолди ва Шайх ёзувини тўхтатди.

Бу борада замон Шайхга ўз зарбаларини берар, охир-оқибатда подшолик билан бўлган муносабатлари узилиб, Ибн Сино бу давлатда тура олмаслигини ва султон хизматини бажара олмаслигини билиб, бу юртдан чиқиб кетиш фурсатини ва имконини кутиб, беркиниб ётишни лозим топди.

Мен шундай пайтларда, Шайхнинг бўш вақтларини ғанимат билиб, "Китоб аш-шифо"ни тугатишни масалаҳат бердим. Шайхга ғаним маъқул тушиб, ғайрат билан ёзишга киришди ва китобнинг табиёт ҳамда илоҳиёт қисмини тамомлади, лекин асарнинг "ал-Ҳайвон" ва "ан-Набот" қисми битилмай қолди. Шайх бу таълифларини ёзаётиб бирор китобга қарамади, фақат хотирасига суяниб, уни йигирма кунда тугатди. Кейин, яшириниб ётганча, "аш-Шифо"нинг мантиқ қисмини ёзишга киришди, дастлаб бу бобнинг муқаддимаси ва унга боғлиқ қисмларини ёзиб чиқди.

Кейин ўша мамлакат давлат арбоблари Абу Алининг яшириниб юришидан жаҳллари чиқди ва унинг бу ердан қочиб кетиш хавфи борлигини пайқаб қолиб, ниятига монелик қилмоқчи бўлдилар, чунки улар Шайхнинг ўзи яшаб турган ана шу юртдан бошқасига ўтиб кетишини қандайдир бир қийла ёки душман томонга мойиллик пайдо қилиш деб тушунар эдилар.

Бу борада Ибн Синонинг холис хизматкорларидан бири, қулай фурсатни қўлдан бой бермай, унинг мол дунёсидан фойдаланиб қолиш ниятида, Шайхни ҳалокатга дучор қилмоқчи бўлди-да, қидириб юрган ғанимларига у беркиниб ётган жойни кўрсатиб қўйди. Ана шу одамлар Абу Алининг яхшиликларини билмадилар; агар Шайхнинг уларга кўрсатган яхшиликларини билганларида, бу но-маъқул ишни қилмас эдилар. Ибн Сино беркиниб ётган еридан ушлаб олган одамлардан ўзини Фараджон қалъасига қўйиш ваъдасини олди.

Бу воқеалар тинчиб қолганига ва ғавго кўтарганлар уни ташлаб кетганига қадар тўрт ой чамаси ўша қалъада маҳбусликда туриб қолди. Кейин Абу Али ибн Сино тутқунликдан бўшатилди, ҳатто вазирликка қайтиб келиши ҳақида ҳам таклиф бўлди. Лекин Абу Али бу таклифга жавобан ўз узрини айтиб, ўйлаб кўришга муҳлат сўради, узри қабул бўлиб, мулоҳаза қилиб кўришга муҳлат берилди.

Абу Али ана шу вақтлар мантиқ билан шуғулланарди ва бу борада зарур бўлган китобларни қидириб топиб, бир-бирига қиёслади. У асарини ёзишда мантиқшунос олимлар тутган йўлдан, улар тартибига амал қилган ҳолда иш кўрди; уларнинг сўзидан ўзига маъқул бўлганларини олди, маъқул тушмаганларини танқид қилди, шунинг учун мантиқ қисми мукамал, кенг бўлди (тўққизта китоб — А. И.) ва Исфаҳонда тугалланди.

Аммо риёзиёт — математикага оид таълифларини Абу Али илгарироқ, (қўл теккан вақтда) қисқароқ қилиб ишлаб қўйган эди, кейин уларни ўша ўйлаб юрган "аш-Шифо" китобига қўйишни лозим кўрди.

Энди Ибн Сино "аш-Шифо"нинг битказолмай юрган "ал-Ҳайвон" ва "ан-Набот" қисмларини ҳам тугаллаб, баридан тамоман қутилди. "Китоб ал-ҳайвон"нинг кўп саҳифаларини файласуф Арастунинг китобига қиёслади ва унга анча-мунча қўшимчалар қўшди. Ушанда у қирқ ёшга тўлган эди.

Буларни ҳикоя қилишдан мақсадим лафзларни шарҳлашда Ибн Сино тортинишининг сабабларини мантиқ китоблари билан Шайхнинг ўз китоблари тартиби орасидаги турлиликни, табиёт ва илоҳиёт китоблари орасидаги ихтилофларнинг боисини китобхон тушуниб олиши учун эди, холос. Шу билан бирга табиёт ва илоҳиёт ҳақидаги китобларни шунча иш ва ташвишларга қарамай, бунинг устига, бирорта, китоб кўрмасдан, ёддан айтиб ёздиргани, йигирма кун ичида уларни ёзиб улгуриши, бинобарин, Шайхнинг нақадар зўр иқтидори борлигидан китобхонни хабардор қилиб, уларни ҳам ҳайратда қолдириш учун эди, холос.

Кимки Ибн Сино китобини қўлига олиб, ибрат кўзи билан қараса, ундаги нукта, нодир фикрлар, фарқ ва баёнотларга, ўтмишининг ўзга олимлари китобида учрамаган кўп нарсаларга дуч келади.

АБУ АЛИ ИБН СИНО АСАРЛАРИ

Абу Али ибн Сино асарлари рўяхатини дастлаб унинг шогирди Абу Убайд ал-Жузжоний ёзган эди. У киши Ибн Сино асарларининг ёзилиш сабабларини яхши билладиган киши эди. Зотан у йигирма беш йил давомида то аллома ўлим тўшагида ётгунга қадар у билан ҳамроҳ

¹ Бу тўрт бўлимдан иборат бўлиб, унга ҳандаса, ҳисоб, музыка, астрономияга доир таълимотлар кирган эди.

бўлди, ҳатто асарлар таълиф қилишга алломани ундар, баъзиларини то ёзилмагунига қадар тиниб-тинчимас эди. Ниҳоят, Абу Убайднинг қаттиқ туриб олганлиги туфайли устод Абу Али бир қанча асарлар таълиф қилганлиги унинг эсдаликларидан маълум. Ундан кейинги даврларда ҳам Ибн Сино асарларига кўплаб библиографиялар тузилди. Аммо библиографик китоб сифатида янги даврда ҳам бир қанча таълифлар юзага келди. Кейинги даврда пайдо бўлган бундай асарлар сирасига кирадиган китоблардан биринчиси забардаст турк олими Усмон Эргин қаламига мансубдир. У киши Туркия кутубхоналарида тўпланиб қолган Ибн Сино асарларини кўриб, бу ҳақда асар ёзмасдан тутолмади. Чунки Туркия, хусусан, Истамбул кутубхоналарида сақланиб турган Ибн Сино қўлёзма асарларини кўриб, бу борада кўпчиликка фойда келтирадиган олижаноб ишни бажо келтирди. 1937 йили у ўз библиографиясини Истамбулда нашр этди. Муаллиф бу асарида Ибн Синога тааллуқли 223 та асарни ҳамда унинг асарига битилган шарҳ, бажо келтирган қисқартма, таржималарнинг 119 таси рўяхатини келтирган эди. Усмон Эргин бу асарини 1956 йили қайтадан нашр этди. Библиографиянинг иккинчи тўлдирилган нашрида алломанинг Истамбул кутубхоналарида сақланаётган асарлари сони 242 га, қисқартирма, ҳошия, таржималар сони эса 127 га етади. Шу билан бирга библиограф Ибн Сино асарларини 1593 йилдан то 1955 йилгача, яъни муаллифнинг библиографияси иккинчи бор нашр этилгунгача ўтган вақт ичида босилган китоблар рўяхатини ҳам берган — бу ҳам ўта муҳим бир иш — унга 99 та китоб номи кирган.

Ундан кейин 1950 йилга келиб араб олими Жорж Шаҳота Қанавотий Қоҳирада "Ибн Сино таълифлари" ("Муаллафат Ибн Сино") деган китобини нашр этди. Бунда Ибн Сино қаламига мансуб бўлган 276 қўлёзма асарлар рўяхати, сақланадиган ўрни, варағи ҳақида маълумот келтирилган. Ҳар бир асар ҳақида ёзганида муаллиф унинг қўлёзмалари ҳақида, унинг қайси ерларда сақланиб келинаётгани ва ҳатто уларнинг босилганидан хабардор бўлса, уларни ҳам битган. Сўнгра араб олими Фуод Саййид Миср миллий кутубхонасида сақланаётган Ибн Синонинг асарлари, унга битилган шарҳлар ҳақида ёзган библиографик китобини нашр этди (Қоҳира, 1950). Ундан сўнг эрон олими Яҳё Маҳдавий ўзининг библиографик асари "Фихристи насхасҳои мусаннафоти Ибн Сино" ("Ибн Сино асарлари нусхаларининг фихристи")ни

нашр этди (Теҳрон, 1954). 1955 йилга келиб Тошкентда Содиқ Мирзаев ўзининг библиографик асари "Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари" (библиографияси)ни нашр этди. 1982 йилга келиб Б. Ваҳובה рус тилида "Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти тўпламида Ибн Синонинг қўлёзма асарлари" деган библиографиясини чоп этди.

Биз қуйида Ибн Синонинг асосий асарлари рўяхатини келтирамиз. Алломанинг фикр доирасини билиб олоқчи бўлганлар булардан етарли маълумот оларлар, деган фикрдамиз. Китобнинг келтирилган арабча номларидан унинг мазмуни англашилса, уни шундайлигича таржимасиз қолдирамиз. Бордию асар номлари таржимасиз англашилмаса, унинг номларини, таржимасини ҳам келтирамиз. Ўқувчига енгиллик бериш учун баъзи китоб номларининг фақат ўзбекчасинигина келтирдик.

ИБН СИНО АСАРЛАРИ РЎЙХАТИ

1. Абу Райхон Берунийга ёзилган ўн олти жавоблари (ақл ва борлиқ ҳақидаги турли-туман масалалар).
2. Абу Райхон Берунийга ёзилган ўн масалага жавоблар.
3. Ал-Ишорат ва ат-танбиҳот.
4. Ҳикмат илмларининг бўлиниши ҳақида.
5. Ҳикматга оид Ибн Синонинг айтганлари.
6. ал-Ансоф (бу ўн жилддан иборат асар. Унда Аристотелнинг барча китобларига шарҳ ёзилган).
7. Таҳсилот Баҳманёр (Баҳманёр эгаллаганлари). Баҳманёр Ибн Синонинг озарбайжонлик севимли шогирди, ҳатто аллома ўзига келган илмий ва фалсафий саволларга жавоб ёзишни кўпинча шу шогирдига топширган. Устозидан саккиз йил кейин вафот этган.
8. Ат-Таълиқот — таълиқлар, шарҳлар. Бу асар ҳам босилган.
9. Фи-л-ҳудуд — таърифлар ҳақида. Бунда етмишга яқин фалсафий масалалар, истилоҳлар қаламга олинади.
10. ал-Ҳикмат ал-арудия. Бу кичик рисола ҳам нашр этилган.
11. Ҳикмат алоия — Алоий ҳикмати — фалсафаси.
12. ал-Ҳикмат ал-мушриқия. Буни баъзан "Фалсафат ал-мушриқия" ёки "Ишроқий фалсафаси" деб ҳам атайдилар.

13. Донишнома ёки донишномайи Алоий (Алоий донишномаси) деб атайдилар. Бу алломанинг форсийда ёзган йирик асари. Бу китоб кўп қисмларга бўлинади: унда мантиқ, илоҳиёт, табиёт, ҳандаса, астрономия, арифметика, музика каби соҳалар ҳақида баҳс этилади. Китоб рус тилига тўла таржима этилган.

Аш-Шифо. Номидан баъзан уни муаллифнинг табобатга оид асари бўлса керак, деб ўйлайдилар. Аслида эса бу фалсафий маънодаги асар. Унга ўша даврда мавжуд бўлган илмнинг барча масалалари қамраб олинган. Китоб тўрт қисмдан: мантиқ, табиёт, риёзиёт — математика ва илоҳиётдан иборат. Бу Аристотелнинг "Органон"ига ўхшаш китоблар мажмуасидан иборат. Мантиқ — 9 китоб, табиёт — 8 китоб, риёзиёт — 4 китоб ва бир китоб илоҳиётдан иборат бўлиб, "аш-Шифо" асари 22 китобни ташкил қилади.

I. МАНТИҚ ҚИСМИ:

14. (1). Мантиққа кириш. Баъзан "Исоғучи" деб ҳам юритилади.
15. (2). Мақулот — категориялар.
16. (3). Ал-Иборат — интерпретация.
17. (4). Қиёс — силлогизм.
18. (5). Бурҳон — исбот, далил.
19. (6). Ал-Жадал — диалектика.
20. (7). Сафсата — софистика.
21. (8). Ал-Хитоба — риторика.
22. (9). Аш-Шеър — поэтика. Асар "Шеъриёт тўғрисида" деб ҳам аталади.

II. ТАБИИЁТ

23. Ас-Симоъ ат-табиий — табиат фанидан эшитувлар. Бу ерда муаллиф ўз китобини талабаларга ўқилаётган лекцияларга ўхшатапти. Шунинг учун уни эшитувлар деб атапти.
24. Осмон ва Олам. Бу ердаги "олам"дан Мурод-Ердир. Муаллиф гўё "Осмон ва Ер" деган китоб ёзаяпти.
25. Ал-Кавн ва-л-фасод — Борлиқ ва бузилиш. Бу ерда борлиқ деганда модданинг бор бўлиши ва бузилиши

деганда унинг туси ўзгариб, бир турдан иккинчи турга айланиши, бошқа шаклга ўтиши ҳақида сўз боради.

26. Ал-Афъол ва ал-инфиолот — таъсир ва таъсирланиш.

27. Ал-Маодин ва осор ал-улвия-маъдан — минераллар ва метеорология.

28. Китоб ан-нафс — жон ҳақида китоб.

29. Китоб ан-набот — ўсимликлар, яъни ботаника ҳақида китоб.

30. Китоб ал-ҳайвон — ҳайвонот олами ҳақида, яъни зоологияга оид китоб.

III. РИЁЗИЁТ

31. Илм ал-фалак (Фалакиёт илми).

Қоҳирада нашр бўлишига кўра шундай, лекин Қановатий библиографиясида "Китоб ал-мажистий" — "Алмагеста китоби" номи билан келтирилган. Бу, асосан, Птоломей китоби асосида ёзилган бўлганлиги учун баъзан "Талхис китоб Батлимус фи-т-таолим" ("Птоломейнинг таълим тўғрисидаги китобининг қисқартмаси") деб ҳам юритилган. Бу асар чоп этилган.

32. Усул илм ал-ҳандаса (геометрия илми усуллари) — чоп этилган.

33. Арифметика — чоп этилган.

34. Музыка илми — чоп этилган.

IV. АЛ-ИЛОҲИЁТ.

35. Бу асар Техронда ва икки жилд бўлиб Қоҳирада чоп этилган.

"Аш-Шифо" туркумига кирган бу асарларнинг ҳар бири ўз мавзуга кўра алоҳида, мустақил бир китоб, лекин Ибн Сино уларнинг ҳаммасини инсон руҳига шифо бўладиган бир "дору" деб билган. Шу боисдан аллома бу турдаги асарларини Аристотель туркуми бўлмиш — "Органон"га ўхшатма қилиб тартиб берган. Зеро Аристотелнинг бу асари ҳам кўп жилдликни ташкил этадиган асар эди.

Шундай қилиб, биз бу ерда Ибн Синонинг "аш-Шифо" туркумига кирган асарларини келтирдик, энди алломанинг бошқа асарлари рўйхатини баён этамиз:

36. Уюн ал-ҳикма — ҳикмат ё фалсафа булоғи.

37. Уюн ал-масоил — масалалар булоғи.

38. Фусул ва масоил — фасллар ва масалалар (Ибн Синодан сўралган масалаларга унинг жавоблари).

39. Фавоид Аристотелис ва Афлотун — Аристотель ва Платон асарларидан кўзланган фойдалар.

40. Ал-Мабоҳисот. Бу асар фалсафий масалаларни тортишув тарзида баён этган йирик ва салмоқли асар.

41. Ал-Мажолис ас-сабъа. Етти мажлис — бу аш-Шайх Омирий деган файласуфга жавобан ёзилган китоб.

42. Ал-Масоил ал-ҳикамия. Бу асар "Йигирма беш масъала", "Ҳикматга оид ажойиб рисола" деб ҳам юритилади.

43. Ан-Нажот. Бу асар "аш-Шифо"нинг қисқарган тури бўлиб, бу ҳам табиёт, илоҳиёт, риёзиёт қисмларидан иборат. Чоп этилган.

44. Ал-Ҳидоя. Асар, асосан, мантиқ, табиёт ва илоҳиёт мавзуларини қамраб олган.

45. Уржузат фи-л-мантиқ. Мантиқ масалаларига оид шеърӣ дoston. Чоп этилган.

46. Соғлиқни сақлаш — гигиена ҳақида уржуза — шеърӣ дoston.

47. Йилнинг тўрт фасллари ҳақида уржуза — шеърӣ дoston.

48. Анатомия ҳақида уржуза — шеърӣ дoston.

49. Гиппократ васиятлари ҳақида уржуза.

50. Тажрибадан ўтган амалиётлар ҳақида уржуза.

51. Тиббий насиҳатлар ҳақида уржуза.

52. Алоқа ҳақида уржуза.

53. Табобат ҳақида уржуза. Бу Ибн Синонинг тиббий уржузаларининг энг йириги.

54. Гиппократнинг ўлимга далолат қиладиган йигирма беш масъаласи ҳақида уржуза.

55. Уржузат фи-л-ҳаммиёт — безгак ҳақида уржуза.

56. Талхис ал-мантиқ — мантиқнинг қисқартмаси.

57. Ал-Масоил ал-ашара фи-л-мантиқ — мантиққа оид ўн масала.

58. Худус ал-ҳуруф — ҳарфларнинг пайдо бўлиши.

59. Шайх шеърлари.

60. Осмон жисмлари.
61. Чақмоқ ва яшин сабаблари.
62. Нур ёришуви.
63. Ал-кави-ва-л-фасод — борлиқ ва бузилиш китобининг қисқаргани.
64. Жавҳар ва араз — фалсафадаги субстанция ва акциденция масаласига доир.
65. Жисмларнинг таърифи.
66. Худус ал-ажсом — жисмларнинг пайдо бўлиши ҳақида.
67. Савол ва жавоблар.
68. Узунига ва энига.
69. Табиий илм.
70. Ал-Фарқ байн ал-ҳарорат ал-ғариза ва ал-ғариба. Табиий ҳарорат билан ажойиб ҳарорат ўртасида фарқ.
71. Фалакий нафс.
72. Ан-ниҳоя ва-л-лонихоя — чеклидик ва чексизлик ҳақида.
73. Найрангжот.
74. Аҳвол ан-нафс — нафс-жоннинг аҳволи ҳақида.
75. Бақоъу ан-нафс ан-нотиқа — нутқли нафс, яъни нафснинг боқийлиги ҳақида.
76. Тазкият ан-нафс — нафс покизалиги ҳақида.
77. Нафснинг баданга тааллуқлилиги ҳақида.
78. Инсон нафси — нафси нотиқа ҳақида ўнта далил.
79. Ҳақиқат ал-инсон — Инсон ҳақиати ҳақида рисола.
80. Ҳақиқат ар-руҳ — Руҳ ҳақиқати ҳақида рисола.
81. Арастунинг "Жон ҳақида" китобига форсча шарҳ.
82. Абу Саид ибн Абулхайрнинг "Сувари маъқула" ҳақидаги саволларига жавоблар.
83. Қасидат ал-айния ар-рухия фи-н-нафс — нафс-жон ҳақида, (мисра охири "айн" билан тугайдиган қасида). Бу 21 байтдан иборат қасида бўлиб, бунда жон бир кабутарга ўхшатилади. Бу қасидага жуда кўп олимлар шарҳлар битганлар. Шарҳлар қўлёзма ҳолида сақланади. Улардан Истанбулнинг Аясуфия кутубхонасида сақланган бир нусхаси (инв. № 4073) 100 varaқ (одатда қўлёзмаларда varaқ ҳисобга олинади), varaқнинг аввалги бети "а", орқаси эса "б" ҳисобланади. Истанбулнинг Велиюддин Якун кутубхонасидаги нусха (инв. № 1637)

200 саҳифадан иборат. Яна 160 varaқ, 50 varaқ, 16 varaқ ва ундан оз-кўп шарҳлар ҳам ёзилган.

84. Ал-Қиво ал-инсония ва идрокатиҳо (Инсон қувватлари ва унинг идрок қилишлари).

85. Мухтасар Арасту фи-н-нафс (Аристотелнинг "жон" ҳақидаги асари қисқартмаси).

86. Руҳ аҳволи ҳақида.

87. Ибн Синодан (Ибн Зайла ва Абу Райҳон) сўралган саволларга жавоблар.

88. Нутқли нафс ва унинг аҳволи ҳақида.

89. Нафсни билиш ҳақида — форсча.

90. Нафс ва ақл ҳақида.

91. Юсуф қиссаси.

92. Юрак дорилари. Нашр этилган, туркча, ўзбекча таржимаси ҳам бор.

93. Ал-Ағзия ва-л-адвия — ғизо ва даволар.

94. Ақрабодин — қарабодин.

95. Тахлит ал-ағзия — ғизоларнинг аралашуви.

96. Аъзоларнинг анатомияси ҳақида.

97. Соғлиқни сақлаш ҳақида. Бу соғлиқни сақлаш ҳақидаги ёзилган шеърый уржуза эмас, алоҳида наср билан ёзилган тиббий асар.

98. Хасб ал-бадан — бадан соғлиғи. Бу юнон олими Гален рисоласининг таржима ва шарҳи.

99. Дастури тиббий — табиб дастлаб билиши керак бўлган нарсалар. Бунда тезда даволаниши лозим бўлган хасталиклар, унинг чоралари, хаста ёши, яшаш шароитига кўра даволаш масаласи ҳақида гап боради.

100. Инсон баданидан умумий зарарларни даф қилиш ҳақида.

101. Саодат ва-л-иқбол. Инсон баданида бошдан оёққа қадар юз берадиган касалликларнинг юз бериши, унинг даволари ҳақида. Табобатнинг умумий қондаси, ейимлик-ичимликлар, бирор аъзога ё бутун жасадга хос бўлган касалликлар ҳақида ҳам сўз юритилади.

102. Сиканжубин (Бу сирка ва асал дегани) — ўзбекчага таржима ҳам қилинган.

103. Бадан сиёсати ва шароб фазилати.

104. Ал-фасд — қон олиш йўл-йўриқлари, қон олинадиган томир номлари, қай вақтда қон олиниши кераклиги, қон олинган, қилинадиган чоралар ҳақида.

105. Фусул фи-т-тиб — тибдан фасллар. Бунда турли-туман тиббий масалалардан 58 фаслда сўз юритилади.

106. Ал-фусул ат-тиббийёт. Бу асар 125 фаслдан иборат.

107. Фавоид аз-занжабил. Занжабил фойдалари ҳақида шеърий асар.

108. Тиб қонунлари. Бу беш жилдга бўлинган. Ўзбек ва рус тилларига таржима этилиб икки бор нашр этилган. Асарнинг учинчи жилди ҳажм жиҳатдан катта бўлганлигидан икки қисмда нашр этилган. Шундан ўзбекча ва русча нашрлари олти жилддан бўлган.

109. Ал-қиво ат-табия — табиий қувватлар ҳақида. Бу Абу-л-Фараж ибн ат-Таййибнинг табобатга оид рисоласига раддия сифатида ёзилган рисола.

110. ал-Қуланж — йўғон ичак яллиғланиши, колит ҳақида.

111. Масоилу Ҳунайн — Ҳунайн ибн Исҳоқнинг табобатга оид мақолалари хусусида ёзилган асар. Бунда Ибн Сино Ҳунайн билан бир қаторда Галенга ҳам жавоб ёзади. Дастлаб улар келтирган ибораларни ёзиб, кейин уларга жавоб ёзади.

112. Ал-масаил ат-тиббия — тиббий масалалар. Бу Шайх Абу-л-Фараж ибн Абу Саид ал-Ямонийга бағишлаб ёзилган рисола.

113. Ал-Масоил ал-маъдуда — саналган масалалар — табобатга оид.

114. Манофиъ ал-аъзо — аъзонинг фойдалари. Бунда инсон вужудининг яратилиши, барча аъзолар ҳамда асаб тўғрисида, уларнинг инсонга фойдалари ҳақида ҳикоя қилинади.

115. Фи-л-ҳиндибо — сачратқи ҳақида рисола. Ўзбекча таржимаси ҳам нашр этилган.

116. Васият ҳифз ас-сиҳҳа — соғлиқни сақлаш борасида тавсия этиладиган нарсалар ҳақида.

117. Ғизоларнинг зарарини бартараф қилиш ҳақида.

118. Соғлиқни сақлаш ҳақидаги икки фойдали маслаҳат.

119. Иксир. Бу "Амри мастур ас-санъа", "Кимиё" номи билан ҳам маълум. Бу рисолани муаллиф билан Шайх Абу-л-Ҳасан Саҳл ибн Муҳаммад ас-Саҳлий ўртасида бўлган суҳбат натижасида суҳбатдошининг илтимоси билан Ибн Сино ёзиб берган.

120. Ад-дурр ал-макнун ва ал-жавҳар ал-масун. Беркитилган дур ва авайлаб сақланган гавҳар.

121. Ар-руъё ва-т-таъбир. Туш ва унинг таъбирлари ҳақида. Руҳ ва унинг ҳолатлари, қайфиятлари, таъбири, унинг турлари, ундаги турли-туман ихтилофлар ва шунга ўхшаш ҳолат 130 дан ортиқ бўлимда шарҳланади.

122. Сихр, тилсимоғ, найранжот ва ажиб нарсалар. Бу инсоннинг ички кечинмалари, уни ҳайвонот оламидан ажралиб, алоҳида тутган ўрин, инсон руҳий ҳолатида юз берган ва берадиган турли-туман вазиятлар ҳақида баҳс этади.

123. Аби Абдуллоҳ ал-Барқийга аталган "ас-Синоат ал-олия" рисоласи. Ал-Барқий Ибн Синонинг дўсти бўлган. Унинг илтимосига биноан сариқ қибритдан қандай қилиб қизили олиниши ҳақида ёзилган рисола.

124. Қасида фимо яҳдусу мин-ал-умур ва-л-аҳвол. Бу муаллифнинг ишлари ва аҳволи борасида юз берган баъзи ҳодисаларга бағишланган қасидаси — шеърий аса-ри.

125. Аз-зовия. Бу геометрияга оид асар. Бунинг яна бир машҳур номи "Таҳқиқ мабоди ул-ҳандаса". "Геометриянинг бошланғичи ҳақида текширишлар"дир.

126. Ҳалл мушқилот муайяна — муайян қийинчилик-ни ҳал қилиш масаласи (форсча). Библиографларнинг китоб бошланишидаги сатрларни келтиришганига қараганда асар ҳайъат — Астрономия масаласига бағишланган, етти фаслдан иборат бўлиб, 18 та шакли ҳам бор.

127. Руъят ал-кавокиб бил-лайл ло би-н-наҳор — Бу юлдузларнинг кечаси кўриниб, кундузи кўринмаслиги ҳақида. Бунинг муаллиф "дунё ва диннинг ёрдамчиси буюк султон"га бағишлаб ёзган.

128. Абу Райҳон Берунийнинг астрономияга оид "Масъудий хутбасига шарҳ" деб ёзилган. Балки бу Абу Райҳон Берунийнинг "Қонуни Масъудий" деб аталган йирик астрономик асари (бу асар ўзбек ва рус тилларига таржима ҳам этилган)нинг муқаддима қисмига битилган Ибн Сино шарҳи бўлиши керак.

Маълумки, Абу Райҳон Беруний астрономияга оид "Масъуд қонуни" асарини Ғазна салтанатининг ҳукмдори Масъудга бағишлаган. Масъуд 1030 йили отаси Маҳмуд

Ғазнавий вафотидан сўнг тахтга ўтирган. Бундан чиқди, Ибн Синонинг рисоласи умрининг сўнгги етти йили ичида ёзилган бўлиши керак. Бу вақтларда Абу Райҳон Ғазна ҳукмдори ҳузурида хизмат қиларди, Ибн Сино эса Алоуддавла ҳузурида — Эрон ерларида эди.

129. Олат — асбобларни қабул қилишда бошқа йўллардан кўра тўтиладиган енгил йўл. Бу "Алмажистий" ("Алмагеста") китобига ёзилган илова. Бу муаллифнинг "Китоб лавоҳиқ" — "Қўшимчалар китоби"дан парча бўлиши керак.

130. Илм синоат ал-муסיқо — музыка санъати ҳақида. Бу алоҳида рисола, лекин "аш-Шифо"га кирган катта музыка китоби эмас. Бу рисола Ҳайдарободда босилган рисолалар тўпламига кирган.

131. Ал-фалак ва-л-манозил — Бу фалакиёт ва ой манзиллари ҳақида асар. Унинг бошқа номи "Ҳайъат илми ҳақида қисқача китоб".

132. Қуёш, ой ва кеча-кундуз фасли қонуниятлари.

133. Ернинг туриши самонинг ўртаси. Бошқача номи сабаблар баёнидир. Бу Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий сўровига биноан ёзилган ўн фаслдан иборат асар. Жисмлар чегараси, бир жисм бор бўлмаса улар жиҳатларининг бўлмаслиги ва тасаввур ҳам қилинмаслиги, ҳар бир жисмнинг табиий ўрни бўлиши ҳақида ҳамда ҳар жисмнинг ниҳоятсиз ва тўғри табиий ҳаракати бўлмаслиги, ўзининг табиий ўрнида бўлган ҳар бир жисм табиятан ўша ўриндан ҳаракат этмаслиги каби қатор масалалар қамраб олинган. Қадимги олимларнинг бу тўғрида билдирган фикрлари баён этилади.

134. Уқлидус мухтасари. Бу Эвклид асарининг қисқартмаси. Бунда тўрт юздан ортиқ геометрик шакллар бор. Бу "аш-Шифо"нинг фалакиёт қисмига ўхшаш, ammo у "ан-Нажот" китобининг шу қисмидан уч марта каттароқ ҳажмда.

Ибн Синонинг ижодига бағишланган библиографик китобларда дунёнинг кўп кутубхоналарида "аш-Шифо"нинг фалакиёт, арифметика, музыка каби асарларининг турли-туман қўлёзмалари мавжуд бўлиб, улар давр тақозосига кўра турли шаклда кўчирилган ҳамда ўша ҳолда сақланиб қолинган.

135. Исбот ал-мабдаъ ал-аввал. Бу Аристотелнинг "Мо баъда ат-табиа" — "Метафизика" китобидан бир парча. Маълумки, Ибн Сино бу китобга шарҳ ёзган.

136. Абу Али ибн Синодан сўралган масалаларга унинг жавобидан бир фасл.

137. Ат-тамжид — Аллоҳнинг яқкалигига бағишланган мадҳ. Бу асар "Хутбат шарифа", "Хутбат ат-тавҳидия", "Рисолат фи хутбат ат-тамжидия", "Ал-хутбат ал-илоҳия" деган номлар билан ҳам машҳур.

138. Жумонат ал-илоҳия — Илоҳий хазина. Бу 334 байтли беш фаслдан иборат фалсафий дoston. Баъзан уни "Ал-қасидат ан-нуния" — байт охири "нун" билан тугаган қасида деб ҳам юритилади.

139. Ҳақойиқу илм ат-тавҳид — бу асарнинг бошқача номи "Рисолат фи маърифат зот Аллоҳ ва сифатуҳу ва афъолуҳу" ("Тавҳид илмининг ҳақиқатлари"). "Тавҳид" деганда Аллоҳнинг яқка-яғоналиги ҳақида сўз боради. Бу асарнинг иккинчи номи "Аллоҳ зоти, сифати ва феълларини билиш ҳақида рисола"дир.

140. Сирр ул-қадар — Тақдир сири. Бу рисола Ибн Сино Шайх Саид Абулхайрнинг сўровига биноан тақдир сирларини шарҳлаб ёзиб берган.

141. Шарҳ асмо Аллоҳ — Аллоҳ исмларининг шарҳи.

142. Ал-Аршия. Бу асар "Рисолат ат-тавҳид" деган номни ҳам ташийди. Бунда Аллоҳнинг сифати, унга қандай қилиб эътиқод қилиш кераклиги, яқкаҳудолик — тавҳид илмининг ҳақиқати, тангрини вожиб ул-вужуд (Зарурий вужуд)лиги ҳақида.

143. Ал-Арш. Бу ҳам фалсафий асар бўлиб, тангри, дунё, борлиқ ва унинг тузилиши, асл сабаблар, ақл ва унинг назарияси каби тушунчалар ҳақида баҳс этади. Бу асар "ас-Силсилат ул-фалсафия" ("Фалсафий занжир"), "Ал-Аршия ҳикматлари" деган номлар билан тарқалган.

144. Ақл ал-кулл — Умумий ақл. Ақл назарияларидан бири бўлмиш — умумий ақл масаласига бағишланган.

145. Фусул. Бу ном билан ҳам Ибн Синонинг бир қанча рисолалари бор. Бу ном билан сақланадиган асарнинг бири табобатга оид бўлиб, Туркиянинг Аясуфия кутубхонасида (инв. № 3683) сақланади. Асар 58 фаслдан иборат. Яна бошқа бир асарда нарсанинг борлиги,

унинг вужудга келиши, Аллоҳнинг бўлиш йул-йўриғи, ирода, лузумият, вужуб, вожиб ул-вужуд, ғоя, камолот, ваҳдат — бирлик, илм — ҳикмат, ақл, башар аҳлининг ҳақиқати каби қатор масалаларни қамраб олган.

146. Ал-Фусул ас-салоса. Уч фасл. Борлиқни яратувчиси, унинг бирлигининг исботи, билинган нарса билан билинадиган нарсаларнинг моҳияти баён этилади.

147. Фусул фи-л-ҳикма. Ҳикмат — фалсафадан фасллар. Бу ҳам фалсафий асар бўлиб, ҳар бир нарсанинг борлиғи, унинг вужудга келиши, Аллоҳнинг билмак йул-йўриқлари, каби қатор масалалардан баҳс этади.

148. Ал-Фалсафат ал-увло — Биринчи фалсафа. Бунда асар мавзуи, унинг ғояси, амалий ва назарий фалсафанинг фарқи ҳақида фикр юритилади.

149. Ал-Файз ал-илоҳий. Бунда феъллар ваҳий, каромат, мўъжиза, сеҳр, тушлар, тилсимлар ҳақида тушунчалар берилади. Бу балки Ибн Синонинг шифосига кирган "ал-Афъол ва-л-инфиолот" китобидан парча бўлса эҳтимол.

150. Ал-қадар. Бу рисола ҳам фалсафий асар бўлиб, унда қазо ва қадар масаласи борасида фикр юритилади. Ибн Синонинг "Қазо ва қадар" номида ёзилган махсус рисоласи ҳам бор. Яна муаллифнинг "Фи-л-қазо ва-л-қадар" ("Қазо ва қадар тўғрисида") деган рисоласи ҳам бор.

151. Ал-Калимат ал-илоҳия — илоҳий сўзлар. Бу асар "Аллоҳнинг зоти ва унинг сифати" деган ном билан ҳам танилган.

152. Ал-мабда ва ал-маод. ("Бошланиш ва қайтиш" рисоласи). Бу рисола босилган ҳам. Унда биз бу оламга қаердан келдик, нима учун келдик, бу оламдан чиққач, қаерга борамиз ва дунёдан айрилиб, кейин барзаҳга бориш, унда кечадиган аҳвол ҳақида баҳс этилади. Бу номда ҳозирги кунда Ибн Синонинг бир қанча рисоалари бор. Уларнинг тузилиши бир-биридан фарқ ҳам қилади. Шундай рисоаларидан бирини Ибн Сино ўзининг севимли бир дўстига ёзган, у 16 фаслдан иборат: нафс таърифи, нафс қувватлари, нафснинг пайдо бўлиши, жуъзий ва умумий туси ва ҳоказо масалалардан баҳс этади.

153. Рух аҳволи ҳақида масалалар. Бунда рух қаердан келди, қаерга кетади, унинг тузилиши, шакли

қандай, уни қандай тасаввур қилиш мумкин деган масалалар қараб чиқилади.

Рисолада бу каби саволларга жавоб берилади. Бундан ташқари шу номдаги машҳур бошқа бир асар ҳам бор. Бунда ҳам 15 та фалсафий масалалар баён этилади.

154. Рисолат адҳовия фи амр ал-маод — қайтиш борасида қурбонлик қилиш рисоласи.

Бунда қайтишнинг моҳияти, маод ҳақида турли-туман қарашлар, ёлғон назарияларга раддиялар каби қатор фалсафий масалалар қамраб олинган. Асар Абу Бакр ибн Муҳаммадга атаб ёзилган. Рисола "ал-Адҳовия" деб ҳам машҳур бўлган.

155. Муқаддима фи-л-маод — Маодга кириш. Бу рисола "ан-Нажот"дан олинган парчага ўхшайди. Унда ҳақиқий бахт-саодат, мабда ва маод, пайғамбарликнинг исботи, унинг аҳволи ҳамда тангрига ибодат қилиш ҳақида сузланади.

156. ал-Малоика. Бунда фаришталарнинг яратилиши, уларнинг булиниши ва даражалари, фаришталарнинг илгари келганлари, бир-бирларига қарам бўлган фаришталар, уларнинг тангрига қилган ибодатлари, итоатлари ҳақида сўз юритилади.

157. Ал-мумкун ал-вужуд. Бу асар Ибн Сино шогирди Абу Убайд ал-Жузжоний саволига жавоб тариқасида ёзилган асар. Унда мумкин бўлган вужуд нима деган саволга таъриф берилади.

158. Ан-нафс ва-л-маод. Нафс ва қайтиш ҳақида рисола.

159. Исбот вужуд Аллоҳ — Аллоҳ борлигининг исботи.

160. Тафсир суврат ал-ихлос — "Қуръоннинг "Ихлос" суварасига шарҳ"

Ибн Сино Қуръоннинг бир қанча сувараларига шарҳ ёзган, унинг "Тафсир суврати ал-Фалақ", "Тафсир суврати ал-Аъло", "Қул ҳуваллоҳу аҳад", "Тафсир суврати ан-Нос" каби шарҳлари бор.

161. Ижобат ад-дуо ва кайфият аз-заёрат — Дуонинг юз бериши ва зиёрат кайфияти. Бу асар "Қабрларни зиёрат қилиш ва дуо масаласи", "Дуо ижобати сабаблари ҳақида", "Таълиқот китоби"дан фойдалар" каби номлар билан машҳур. "Ат-Таълиқот" китоби сунгги йилларда нашр этилган. Бу Ибн Синонинг кўп асарларига ёзилган шарҳлардан иборат.

162. Ал-Аҳодис ал-марвия — Ривоят қилинган ҳадислар. Пайғамбарнинг одамларга бўлган муносабатлари борасида айтилган ҳадислар ҳақида.

163. Зикр қилиш ҳақида. Бу асар "Ибн Сино рисодалари" тўплами ичида ҳижрийнинг 1354 йили Ҳайдарободда нашр этилган.

164. Баҳс фи маҳият ал-ҳузн ва асбобуҳу ва муолажотуҳу — Қайғунинг моҳияти, сабаблари ва даволаш йўллари ҳақида баҳслар.

165. Ҳикмат ал-мавт — Ўлим ҳикмати. Бунда инсон руҳининг келиши, ундан кузатилган мақсад, гоҳ ва камолот масаласи, руҳнинг бадандан айрилишидаги сабаблар ва унинг кейинчалик кечирадиган кечмишлари ҳақида.

166. Ҳайй ибн Яқзон. Ибн Синонинг фалсафий қиссаси. Бу қиссага ўрта асрларда ҳам шарҳлар ёзилган. Ўзбек тилига шу сатрлар муаллифи қилган таржима 1963 йили "Фалсафий қиссалар" номи билан босилган тўпламда нашр этилган. Сўнгра 1980 йили Ғафур Ғулом нашриёти чоп этган "Саломон ва Ибсол" тўплами ичида ҳам бор.

167. Ҳутбат аш-Шайх — Шайх Абу Али ибн Синонинг хутбаси — диний насиҳатларидан иборат. Унинг бир номи "Насойихи диния" — "Диний насиҳатлар" дир.

168. Ал-Хилват — хилватда бўлиш, тангрининг зикри, унга интилиш масаласига бағишланган.

169. Ад-Дуо — дуо ва олий тангрига буйсунуш ҳақида рисола.

170. Даф ул-ғамм ва-л-ҳамм — ғам ва безовталаниш-ни қайтариш ҳақида рисола.

171. Даф ул-ғамм инд ал-вуқуъ ал-мавт — "Ўлим юз берганда ғамни қайтариш ҳақида" рисола.

172. Аз-Зухд. Зоҳид — тарки дунёчилик ҳақида рисола. Бу Абу Саид Абу-л-Ҳайрга ёзилган бир мактубдир.

173. Ас-Саода ва аш-шақоват ад-доима фи-н-нуфус — Руҳ ва нафс учун доимий бахтлилик ва бахтсизликнинг нимадан иборат бўлиши ҳақида.

174. Ас-салот ва моҳиятуҳу — Намоз ва унинг моҳияти ҳақида. Ибн Сино бу асарини бировнинг илтимоси билан ёзган. У уч фаслдан иборат.

1. Намознинг моҳиятини билдиради. Бу фаслда бир муқаддима ҳам бор.

2. Намознинг ботиний ва зоҳирий томонлари.

3. Бу икки қисмга ажралган намозлар кимларга вожиб бўлгани ҳақида гапирилади.

175. Рисолат ат-тайр. Қуш ҳақида рисола. Бу ҳам фалсафий асар бўлиб, унда киши жони мисоли бир қушга ўхшатилади. У бадан қафасига тушиб, ундан халос бўлиш учун ҳар хил кечмишларни бошдан кечиради. Бу асар ҳам шу сатрлар муаллифининг арабчадан ўзбекчага қилган таржимасида 1963 йили "Фалсафий қиссалар" тўплами ичида, 1980 йили "Саломон ва Ибсол" тўпламида нашр этилган.

176. Рисолат фи моҳият ишқ. Ишқнинг моҳияти ҳақида рисола. Бу асарни Ибн Сино ўз шоғирди қонуншунос Абу Абдуллоҳ ал-Маъсумий илтимосига биноан ёзган. Китоб муқаддимасида Ибн Сино шуларни эслаб, кейин асарни ёзишга киришади.

177. Ал-Илм ул-ладунний — мистик илм. Бунда суфия аҳлининг эътиқод этган ғайб илми ҳақида гап боради. Беш фаслдан иборат.

178. Ал-Аҳд — Ибн Синонинг фалсафий асари. Бу киши нафси — жони баданга илашиб, кирланиши ва уни аслига қайтариш учун қандай ҳаракатда бўлиши ва қандай ибодат қилиши кераклиги ҳақида ёзилган рисола.

179. Ал-Фирдавс фи моҳият ал-инсон — инсон моҳиятида жаннат масаласи. Бу, асосан, фалсафий асар. Баъзи рўйхатларда "тасаввуф" номи билан ҳам кўрсатилади. Унда ҳам инсоний қувватлар, тирик зотнинг идрок қилиш масаласи, руҳ ва муқаддас руҳлар ҳақида ҳамда Ишроқ фалсафасига доир фикр-мулоҳазалар юритилади.

180. Фавоид ва нукат — фойдалар ва ҳикматлар.

181. Қиссат Саломон ва Ибсол. Бу қисса ҳам машҳур қиссалардан бўлиб, Ибн Сино қаламига тегишли асар Тошкентдагина сақланиб қолган. Қиссанинг арабчадан ўзбекчага қилинган таржимаси 1963 йили "Фалсафий қиссалар" китоби ичида чоп этилган. Сўнгра 1980 йили "Саломон ва Ибсол" деган тўплам ичида нашр ҳам бўлган. Бу асар таҳлилига доир маълумотлар шу сатрлар муаллифининг "Ибн Синонинг "Саломон ва Ибсол" қиссаси" монографиясида нашр этилган (1973).

182. Каламот ас-суфия. Суфиялар сўзлари. Бунда суфия тоифаларининг истеъмолда бўлган истилоҳлари

ҳақида сўз боради. Асар бир неча фасллардан иборат.

183. Мухотабат ал-арвоҳ баъда муфорақат ал-ашбоҳ — Руҳларнинг ухшаши бир ажралишдан сунг келишуви. Бу асар туққиз фаслда изоҳланади.

184. Муъжиза ва кароматлар. Пайғамбар ва авлиёларда юз берадиган ғайритабиий ҳолатлар ҳақида.

185. Мақомот ал-орифийн — Орифлар ўрни-мақомлари. Турк олими ва библиографи Усмон Эргиннинг ёзишича, бу асар Ибн Синонинг "ал-Ишорат ва ат-танбиҳот" асарининг бир парчасидир.

186. Ан-Насиҳа ли баъз ал-ихвон — Баъзи дўстларга насиҳатлар.

187. Ал-Мавт ул-ҳаёт. Ҳаёт улими. Бу жасад билан руҳ ҳақида, ўлимнинг нималиги шарҳланади.

188. Ал-Вард ал-аъзам. Буюк гул. Аллоҳдан нажот талаб қилиб ёзилган бир муножот, нома.

189. Исбот ан-нубувва. Пайғамбарликнинг исботи ҳақида ёзилган асар. Бу рисола Ибн Синонинг "Туққиз рисола" тўпламида нашр этилган. Бу асарнинг нашр этилмаган форсча нусхаси Туркиянинг Нур Усмония кутубхонасида (инв. № 4894) ҳам мавжуд.

190. Ал-ахлоқ. Бу рисоланинг арабча матни Ибн Синонинг нашр этилган рисоалари ичида чоп этилган. Унинг ўзбекча ва русча таржимаси ҳам босилган.

191. Ал-Ахлоқ ва нафсоний таъсирланишлар. Бу асарнинг бир нусхаси Упсала (Швеция)да мавжуд (инв. № 364), бошқа ерларда сақланмаган. Бунини Ибн Сино Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Арузийга ёзиб тақдим қилган.

192. Ал-Азроқ. Аллоҳ берган ризқ ҳақида гап боради.

193. Ал-Бирр ва-л-исам. Саховат ва жиноят китоби. Бу Абу Бакр ал-Барқий деган кишига ёзиб берган ахлоққа оид асар. Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ёзишига қараганда бу асар икки жилдан иборат бўлган.

194. Тадбир манзил ал-аскар. Аскарлар қароргоҳи чоралари ҳақида. Одатда ёз ва қиш мавсумларида ҳукмронлар сафар қилганларида аскарлар учун қароргоҳ танлаш муҳим масала ҳисобланган. Бунда жойни иссиқ ё совуқ вақтига қараб танланган, ҳатто унда баъзи бир хасталикларга қарши чоралар ҳам кўрилиши назарда тутилган.

195. Тадбир ал-мусофирин — саёҳатчилар учун кўриладиган чоралар. Бу асарда узоқ йулга чиқадиган бўлинса, сайёҳ ўз сафаридан олдин зарур бўлган тадорикни кўриши ҳақида сўз юритилади. Чунончи, чарчоқ ва ҳорғинликда бўлганда емак-ичмакка алоҳида эътибор бериш ҳақида ва ҳоказо.

196. Ас-Сиёсат. Бунда кишининг ўзига ва оиласига, ички ва ташқи одамларга, боласи ва хизматчиларига буладиган сиёсати ҳақида сўз боради.

197. Насойиҳ ал-ҳукамо ли-л-Искандар — Ҳакимларнинг Искандарга насиҳатлари.

Искандар Зулқарнайн мағриб ўлкасини эгаллаганда бир қавмнинг котиб ва адиб бўлган файласуфларига "Тиббий даво қўлланишидан баданга етадиган фойдалиқ чоралар нимадир?" деган саволига файласуфларнинг берган жавоби тариқасида ёзилган рисола.

198. Ал-Иршод — йўлланма. Бу шайх Абу Саид Абу-л-Хайрнинг Ибн Синога йўллаган саволига унинг жавоби. Абу Саид бу жавобни олиб, ниҳоят даражада севиниб кетган, ҳатто у айтган: "Бу жавоблар мени юз минг йиллик бир умрда етишадиган бир мартабага эриштирди" деган ва уни "ал-Мисбоҳ" ("Чироқ") деган китобида битган экан.

199. Ҳусул илм ва ҳикмат — Илм ва ҳикматга эришиш ҳақида. Бу Абу Саид Абу-л-Хайр саволига Ибн Синонинг берган жавоби сифатида ёзилган асар. Баъзан бу асар "Абу Саид Абу-л-Хайрга йўллаган рисола" сифатида ҳам маълум.

200. Шайх Абу Убайд ал-Жузжоний ва Абу Саид Абу-л-Хайрга нафс тўғрисида ёзилган рисоалар.

201. Риқъа. Бу Ибн Синонинг Абу Тоҳир ибн Ҳасулга ёзган мактуби. Библиографик асарларда бир хил риқъалардан 8 донаси бор. Булар яна: Абу Тоҳир Аҳмад ал-Мута-таббӣб, Абу-л-Фазл Маҳмуд, Алоуддин ибн Кокуя, Ибн Зайло, Абу Жаъфар ал-Қошоний, Абу Саид Абу-л-Хайр ас-Суфий қабилага ёзилган риқъалардур.

202. Илмлар мавзунга битилган ҳошиялар.

203. Ас-Санойиъ ал-амалия — Амалий яратилмалар. Бу номда ҳам бир неча рисоалар мавжуд, улар бир-биридан фарқлидур.

204. Қасида. Берлин каталогининг кўрсатишича, бу 33 байтли (66 йул) шърдан иборат.

205. Рисолат ал-меърожия — меърож ҳақида рисола.
Бу рисола форсийда ёзилган.

Қанаъатий библиографиясида келтирган асарлар
рўйхати 276 та. Биз бу ерда Ибн Синонинг асосий
асарлари рўйхатини келтирдик.

Ибн Синонинг библиография китобларида битилган
асосий асарлари шулардан иборат. Ибн Синога тегиш-
лилиги шубҳали ҳисобланган асарлар ҳамда баъзи бир
кичик рисолалар бу ерда келтирилмади.

МУНДАРИЖА

ИБН СИНОНИНГ БОЛАЛИГИ

3

ИЛК УСТОДИ

6

ТАБОБАТНИ ЎРГАНИШ

8

"МЕТАФИЗИКА МУТОЛААСИ

10

ИЛК ҒАЛАБА

12

КЎП ХОНАЛИК КУТУБХОНА

15

ОТАСИНИНГ ВАФОТИ

18

СОМОНИЙЛАР ҲОКИМИЯТИНИНГ ҚУЛАШИ

ВА БУХОРОНИ ТАРК ЭТИШ

20

ИБН СИНО ХОРАЗМДА

22

ЖУРЖОН ВА АЛ-ЖУЗЖОНИЙ БИЛАН УЧРАШУВ

25

АБДУЛВОҲИД АЛ-ЖУЗЖОНИЙ	29
ЖУРЖОН ЭЛИДА	31
САЙИДА ХОТУН ВА МАЖДУДДАВЛА	38
ИБН СИНО ҲАМАДОНДА	41
ИБН СИНО ИСФАҲОНДА	50
ТИЛШУНОС АБУ АЛИ	55
СЎНГГИ ЙИЛЛАР	56
АБУ АЛИ ИБН СИНОНИНГ ЎЗ ТИЛИДАН ЁЗИБ ОЛИНГАН ТАРЖИМАИ ҲОЛИ	62
ШАЙХ АР-РАИСНИНГ ҲАМРОҲИ АБУ УБАЙД АЛ-ЖУЗЖОНИЙ АЙТАДИ	67
АЛ-ЖУЗЖОНИЙНИНГ "АШ-ШИФО"ГА ЁЗГАН МУҚАДДИМАСИДАН	78
АБУ АЛИ ИБН СИНО АСАРЛАРИ	81
ИБН СИНО АСАРЛАРИ РЎЙХАТИ	84

Абдусодиқ Ирисоп

АБУ АЛИ ИБН СИНА

(жизнь и творчество)

на узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1992,
700129, Ташкент, Навои 30.

Рассом Евсеева Д.
Безовчи муҳаррир Деҳқонхўжаев А.
Тех. муҳаррир Собирова С.
Мусаҳҳиҳ Расулова С.

ИБ № 5443

Теришга берилди 13.12.91. Босишга рухсат этилди 27.04.92.
Формати 84-1081/32. "Таймс" гарнитурда юқори босма усулида бо-
силди. Шартли бос. л. 5,46. Нашр л 5,73. Тиражи 17000.
Заказ № 876

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Нашр № 199-9

Ўзбекистон Республика Матбуот давлат комитети,
Тошкент раиғли босма фабрикасида босилди,
700128, Тошкент, Усмон Юсупов кўчаси, 86.

И 74 Ирисов Абдусодиқ.
Ҳаким Ибн Сино. —Т.: Ўзбекистон, 1992. —
102 б.— (Шарқ мутафаккирлари)
ISBN 5-640-00838-9

Қўлингиздаги китобда буюк ватандошимиз Абу Али ибн
Синонинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилинади. Сиз
ундан улуг ҳакимнинг ёшлик йилларидан то умрининг
сўнгги вақтларигача кечган ҳаёт йўли, унинг асарлари
таълиф этилиши тарихи билан танишасиз.

Ирисов Абдусадик. Абу Али Ибн Сино.

ББК 72.3

№ 193-92

Навоий номи ЎзЖ
Давлат кутубхонаси.

И 4402000000—40
М 351 (04) 92 92